

КАФЕДРА ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ДИСЦИПЛІН
ННІ ЕКОНОМІКИ І ПРАВА
ЧЕРКАСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ТА СТАНОВЛЕННЯ
ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ**

*ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
IV Всеукраїнської науково-практичної
інтернет-конференції*

Черкаси
2021

УДК 34 : 378
ББК 67 : 74.58
А 43

Редакційна колегія:

кандидат юридичних наук, доцент **Джолос С.В.**
(відповідальний редактор);
кандидат історичних наук, професор **Мойсієнко В.М.**;
кандидат юридичних наук, доцент **Кононенко Ю.С.**

Статті друкуються в авторській редакції.

А 43 **Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави** : Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції, Черкаси, 21 травня 2021 р. / Ред. кол.: С.В. Джолос (відп. ред.) та ін. – Черкаси: Видавець Вовчок О.Ю., 2021. – 184 с.

ISBN 978-617-7508-23-5

У збірнику наведено матеріали доповідей та повідомлень, які були представлені на IV Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми формування громадянського суспільства та становлення правової держави», організованій кафедрою державно-правових дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Висвітлюються актуальні питання загально-теоретичної юриспруденції, публічного та приватного права.

УДК 34 : 378
ББК 67 : 74.58

ISBN 978-617-7508-23-5

© Черкаський національний університет
ім. Б. Хмельницького, 2021
© Автори матеріалів, 2021

ЗМІСТ

Актуальні проблеми теорії та історії держави і права, історії політичних і правових учень, філософії права та юридичної психології

Волошкевич Г.А. <i>До питання виокремлення «суперпрезидентської республіки» як різновиду форми державного правління</i>	6
Жадан Є.Ю. <i>Трансформація державно-політичних режимів під впливом «арабської весни»</i>	14
Кононенко Ю.С., Джолос С.В. <i>Теорія природного права і суспільного договору: консервативний погляд англійських і німецьких мислителів XVII – XVIII ст. та їхніх послідовників</i>	20
Мойсієнко В.М. <i>Українська самоідентичність у світоглядних орієнтирах Богдана Кістяківського</i>	30
Slyusar V., Lymanets O. <i>Weapons as a substrate of violence: philosophical and legal aspect</i>	36
Тараненко Т.В. <i>Виборна монархія як нетипова форма правління: історія і сучасність</i>	39

Актуальні питання конституційного права, муніципального права, адміністративного права і процесу, фінансового права, інформаційного права, організації та діяльності судових і правоохоронних органів

Коваль Т.В. <i>Інститут почесного громадянства в Україні (на прикладі Черкаської області)</i>	44
Комзюк В.Т., Комзюк А.В. <i>Актуальні питання ознак об'єктивної сторони адміністративного правопорушення</i>	50
Майстренко О.С. <i>Правові аспекти діяльності центральних банків щодо реалізації монетарної політики шляхом упровадження від'ємних відсоткових ставок</i>	57
Обрусна С.Ю. <i>Перспективи впровадження електронного суду в місцевих судах в умовах судової реформи</i>	62
Петрушенко В.Є. <i>Щодо європейських стандартів адміністративного процесу</i>	71

*Актуальні питання цивільного права та цивільного процесу,
сімейного права, права інтелектуальної власності,
господарського права, господарсько-процесуального права*

- Вдовіченко Р.В., Кравець І.П.** Криптовалюта та її правове регулювання 77
- Озерський І.В.** Завуальоване нав'язування банківської послуги у договірних відносинах з клієнтом на прикладі сплати процентів за сповіщення (sms-банкінг) про грошові надходження на картковий рахунок 82

*Актуальні питання трудового права,
права соціального забезпечення,
земельного права, аграрного права, екологічного права,
природоресурсного права*

- Беседа Г.Р.** Актуальність проблеми зайнятості осіб з інвалідністю в Україні 87
- Дробот Ж.А.** Альтернатива пенсії? 92

*Актуальні питання кримінального права, кримінології,
кримінально-виконавчого права, кримінального процесу,
криміналістики, судової експертизи,
оперативно-розшукової діяльності*

- Аксьонов В.В., Кожевніков В.В.** Встановлення фактів інсценування злочинів із використанням спеціальних знань 98
- Атамась В.Р.** Щодо проблеми визначення поняття «кіберзлочини» та «кіберзлочинність» 106
- Баранова Н.О.** Актуальні питання під час призначення дактилоскопічних досліджень 111
- Брайченко С.М.** Дискусійні питання щодо визнання судом обставин, які пом'якшують кримінальне покарання 117
- Добролежа І.О., Грошева О.А.** Теоретико-правові аспекти визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння у кримінальному праві України 121

Катеринчук К.В. <i>Поняття «страждання» у проекті Кримінального кодексу та чинному кримінальному законодавстві України</i>	125
Куцериб Д.Р. <i>Ексгумація трупа у кримінальному провадженні</i>	129
Мосіюк К.В., Карасьова О.А. <i>Дослідження волосся тварин в рамках судової біологічної експертизи</i>	133
Парамонова О.С. <i>«Право на майно» як предмет шахрайства (ст. 190 КК України): огляд деяких наукових позицій</i>	137
Словінський В.К. <i>Сучасна концепція застосування технічних засобів, методів при проведенні дослідження та експертизи пожеж</i>	142
Смирнов М.І. <i>Спрощений порядок надання (отримання) міжнародної правової допомоги у кримінальних провадженнях ускладнених іноземним елементом</i>	146
Сокурєнко О.М. <i>Щодо проблеми організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього</i>	153
Сукіасян А.А. <i>Щодо проблеми боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів в Україні</i>	157
Шевченко О.В. <i>Розголошення державної таємниці: проблемні питання складу кримінального правопорушення</i>	161
Юрко С.С. <i>Докази моральної шкоди, завданої внаслідок вчинення кримінального правопорушення</i>	167

***Актуальні питання міжнародного публічного права,
міжнародного приватного права і права ЄС***

Лубко І.М. <i>Асоціація як міжнародно-правовий інструмент взаємодії Європейського Союзу з третіми країнами</i>	174
---	-----

***Актуальні проблеми теорії та історії держави і права,
історії політичних і правових учень,
філософії права та юридичної психології***

**До питання виокремлення «суперпрезидентської республіки»
як різновиду форми державного правління**

Волошкевич Геннадій Андрійович,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

В сучасній вітчизняній і зарубіжній науковій та публіцистичній літературі останнім часом дедалі частіше починають вживатися категорії «суперпрезидентська республіка», «superpresidency», «superpresidentialism». Як правило, вищезазначеними термінами характеризують особливу модель держави, якій притаманна надзвичайно велика роль глави держави у вирішенні ключових питань життєдіяльності країни при обмеженій, другорядній ролі інших органів влади, насамперед парламенту. В роботах українських та зарубіжних вчених, зокрема: О. Слободяна, Р. Мартинюка, В. Смолянюка, П. Мироненко, М. Поліщука, В. Чіркїна, О. Орлова, О. Овчиннікова, С. Паречина, Ж.-Е. Лейн, С. Ерссон, М. Фіша, Раяна Кенеді, Регіни Гуднов та інших, велику увагу приділено питанням причин переходу до суперпрезидентської республіки, її характерним ознакам, особливістю функціонування політичних та громадянських інститутів тощо. Водночас, треба зазначити, що за наявності низки доктринальних, теоретичних та практичних положень лишається ряд невирішених проблем щодо визначення місця «суперпрезидентської республіки» у системі класифікацій існуючих форм правління. Завданням цієї публікації є звернення уваги на актуальні питання, що потребують подальшого вирішення та розв'язання.

Серед дослідників немає єдиної точки зору щодо доцільності/правомірності віднесення «суперпрезидентської республіки» до

окремого різновиду форми правління. Поширені у літературі погляди можна поділити на декілька груп.

Представники першої групи сприймають «суперпрезидентську республіку», як особливу, окрему форму республіканського правління, якій притаманні своєрідні, відмінні від інших ознаки. Так, В.Смолянук пропонує наступне визначення: «суперпрезидентська» (монократична) республіка (англ. *superpresidency* або *superpresidentialism*) – позначення особливого різновиду республіканської форми правління, особливістю якого є юридичне й фактичне зосередження усіх важелів державної влади в руках президента, який у такому випадку виступає не тільки главою держави, але й керівником уряду та лідером правлячої партії» [1, с. 375]. Про можливість виділення «суперпрезидентської республіки», в якості четвертого різновиду республіканської форми правління, почали говорити в останніх публікаціях і російські вчені Д.Худолій та К.Худолій [2]. Зазначений підхід, загалом, не набув поширення у вітчизняній літературі, хоча в окремих публікаціях і спостерігається погляд їх авторів на суперпрезидентську республіку, як окрему, особливу форму правління. Так, аналіз матеріалів конференції присвяченій проблематиці президентської влади в Україні дозволяє зробити висновок, що на цій позиції знаходяться Р.Коршук та М.Москалюк [3, с. 201, 211].

Більш поширеним є погляд на «суперпрезидентську республіку як «нетипову» або «гібридну» форму правління, яка внаслідок своїх особливостей не може бути віднесена до жодного класичного різновиду. Подібний підхід бере свій початок з публікацій кінця 80-х початку 90-х рр. ХХ ст. В.Чиркіна [4] та А. Орлова [5]. Зокрема, А. Орлов визначав «суперпрезидентську» форму правління як різновид «державного правління, особливою рисою якого являється гіпертрофована неконтрольована президентська влада» [5, с. 112]. Сучасні російські дослідники загалом продовжують розвивати погляд сформований їхніми попередниками і віднесення «суперпрезидентської республіки» до нетипових чи гібридних форм правління зустрічається у роботах В.Диханова, Д.Худолія, С.Пушкарева та інш. [6]. У вітчизняній науковій літературі подібні підходи є також поширеними і зустрічаються, як у публіцистичних виданнях, так і серйозних академічних дослідженнях. Для прикладу, в одній з останніх фундаментальних робіт П.Мироненко «Форма правління: трансформація на зламі століть», «суперпрезидентська республіка» охарактеризована «особливою, гібридною формою правління» і розглядається у розділі «Некласичні моделі форми правління» [7, с. 83].

В низці робіт «суперпрезидентська республіка» представлена, як окремий підвид президентської республіки. На думку представників цього напрямку, вона втілює в собі всі ознаки притаманні президентській республіці, але додатково характеризується наявністю у глави держави спеціальних повноважень, що дозволяють відігравати провідну роль у визначенні внутрішньої та зовнішньої політики держави. Так, О.Слободян характеризує військову політику пострадянських держав зазначає: «специфічною формою президентської республіки стало формування у деяких пострадянських країнах «суперпрезидентського» правління з надмірною концентрацією владних повноважень у глави держави» [8, с. 3].

Всі представлені нами погляди маючи певні відмінності, водночас об'єднані спільною рисою – визнанням «суперпрезидентської республіки» в якості окремого різновиду форми правління. Проте це викликає серйозні заперечення у тих дослідників, що вважають подібний підхід не відповідним змісту юридичної науки, а термін «суперпрезидентська республіка» відносять до сфери політичних наук, виключаючи його з предмету наукового дослідження теорії держави і права. Так, на думку Р.Мартинюка «Термін «суперпрезидентська республіка» видається більш прийнятним для політологічного аналізу функціональних характеристик президенціалізованих форм правління», а розширення «традиційної юридичної трихотомічної класифікації республіканських форм правління шляхом виокремлення «суперпрезидентської республіки» можливо лише ігноруючи правові критерії класифікації форм правління» [9]. До аналогічних висновків приходять і інший вітчизняний фахівець, І. Алексеєнко, який вважає, що «використання такого терміну як «форма правління» стосовно суперпрезидентської республіки є некоректним» [10, с. 14].

Чим обумовлюються критичні висновки противників виокремлення «суперпрезидентської республіки» серед різновидів форм державного правління, і наскільки вони можуть бути визнані обґрунтованими?

По-перше, на що звертають увагу дослідники, це складність віднесення «суперпрезидентської республіки» до окремого підвиду президентської республіки в рамках усталеного трьохелементного поділу. Якщо проаналізувати країни, де на думку дослідників сформувалися «суперпрезидентури», то виявиться, що цей термін вживається не лише до президентських, але й до змішаних республік. Особливо це стає помітно в роботах, що присвячені аналізу пострадянських держав та статусу їх глав

держав. Якщо перші дослідники відносили до «суперпрезидентських республік» країни Латинської Америки та Африки, де суперпрезиденталізм сформувався на основі класичних президентських республік, то в подальшому цей термін почав активно вживатися до ряду пострадянських держав, які за всіма ознаками повинні були бути віднесені до змішаних або напівпрезидентських республік. Насамперед, мова йде про країни Середньої Азії: Туркменію, Узбекистан, Таджикистан – країни з традиційно домінуючою роллю глави держав та патерналістськими настроями суспільства [2, с. 390-391; 10, с. 16-17.]. Водночас, в останній період ареал «суперпрезидентських республік» суттєво розширився. Наприклад, ряд зарубіжних дослідників, зокрема Джон Ісіяма, Раян Кенеді, Регіна Гуднов відносить включають до цього переліку Вірменію, Азербайджан, Росію і ... навіть Україну [11; 12]. Вітчизняний варіант «суперпрезидентської республіки», на думку вчених, існував не лише у період 2010-2013 років, але й починаючи з 1996 року, з перервою обумовленою реформами 2004 року [12]. Зрозуміло, що подібний підхід виводить «суперпрезидентську республіку» далеко за рамки класичної президентської республіки, оскільки усі зазначені нами вище держави за традиційним поділом повинні бути віднесені до змішаних республік. Це у свою чергу, дає підстави говорити про неможливість визнання «суперпрезидентської республіки» специфічною формою президентської республіки.

Другим проблемним моментом є неможливість в рамках класичного сприйняття категорії «форма правління» охопити найбільш істотні ознаки притаманні «суперпрезидентським республікам». Традиційно під поняттям «форма правління» розуміють елемент форми держави, який характеризує способи формування вищих органів державної влади, їх компетенцію, структуру, принципи взаємовідносин та ступінь участі населення в їх формуванні [13, с. 106]. При цьому, наголос ставиться на необхідності аналізу формальних, юридичних, критеріїв відображених у законодавстві держави, залишаючи поза увагою політичні аспекти. «З науковою достовірністю, вказував Г.Еллінек, – можуть бути з'ясовані лише формальні моменти виражених у конституції вольових відносин. . Науково-задовільною тому може бути лише правова класифікація форм держави [14, с. 630].

Зосередження уваги лише на формальних критеріях, проведення аналізу існуючих державних інститутів у відповідності виключно з закріпленими правовими нормами не дає повноцінно виокремити ознаки «суперпрезидентської республіки» та довести факт її існування. Класичним у

цьому відношенні є приклад з однією з ключових ознак – «президент має право перевибиратися необмежену кількість разів, що дозволяє йому де-факто знаходитися на своєму посту пожиттєво» [2, с. 390-391]. Водночас, формальний аналіз норм законодавства переконує, що у більшості країнах на нормативному рівні закріплено обмеження на переобрання глави держави понад визначену кількість строків. Так, у білоруському законодавстві норма про обмеження перебування на посаді глави держави два строки підряд діяла до 2006 року, у Конституції Росії вона зберігає чинність і сьогодні (п.3.ст.81 Конституції Російської Федерації), як і в ряді інших країн: Узбекистані (ст.90 Конституції Узбекистану), Таджикистані (ст.65 Конституції Таджикистану), Казахстані (ст. 42 Конституції Казахстану). При формальному підході дослідник повинен констатувати, що у вищезазначених країнах однак з ключових ознак «суперпрезидентської республіки» відсутня. Натомість, в усіх вищезазначених державах їх президенти, використовуючи інститут референдуму, обнуління строків або відверто ігноруючи зміст законодавства, перебували на посадах значно триваліший період і відходили від влади виключно за власною ініціативою або через революційні процеси в країні.

Разом з тим, на наш погляд, не можна погодитися з думкою Р. Мартинюка, що виокремити «суперпрезидентські республіки» можливо лише «ігноруючи правові критерії класифікації форм правління» [9]. В дійсності, якщо проаналізувати ті ознаки, які на думку дослідників характеризують «суперпрезидентську республіку», то можна зробити висновок, що частина з них цілком піддається формалізації і може бути відстеженні за допомогою аналізу норм чинного законодавства. Так, американський дослідник С.Фіш виділяє наступні риси «суперпрезидентських республік» 1) наявність потужного апарату виконавчої влади на чолі із президентом 2) право президента видавати нормативно-правові акти, які мають силу законів; 3) відсутність або ускладненість процедури імпічменту глави держави; 4) непідконтрольність виконавчої влади перед законодавчою владою, натомість контроль за нею зі сторони глави держави; 5) наявність важелів впливу президента на судову владу, внаслідок чого глава держави стає захищеним від будь-якого судового переслідування; 6) контроль за фінансовими ресурсами держави [15, с.178-179]. Як бачимо 2, 3 та 4 критерій достатньо чітко відстежується через відповідні конституційні норми, а 1, 5 та 6 можуть також бути встановлені через аналіз конституційно-правових норм та практики їх реалізації. У дисертаційній роботі Регіни Гуднов наведено десять формальних

правових критеріїв, за допомогою яких авторка відокремлює «суперпрезидентську республіку» від президентської та змішаної республік [12, с. 23], а у публікації дослідників Худоліїв подібних критеріїв нараховується дев'ять [2, с. 376]. Таким чином, вищезазначене дозволяє стверджувати можливість виокремлення окремих ознак притаманних «суперпрезидентській республіці» шляхом формального аналізу законодавства. Однак, як ми зазначали попередньо, такий аналіз може надати лише частину необхідної інформації, оскільки достатньо часто «суперпрезиденталізм» виявляється не стільки через зміст відповідних правових норм, скільки через практику їх реалізації. Особливо це помітним є у країнах де формально проголошена змішана республіканська форма правління фактично виступає лише ширмою для прикриття необмеженої влади глави держави (Росія). Саме тому, у науковій літературі останнього періоду все частіше лунають заклики переглянути усталену класифікацію форм державного правління, а також розшири зміст цього поняття включаючи до нього не лише формальні критерії, які відображаються у законодавстві, але й систему реальних взаємовідносин відповідних суб'єктів влади [16, с. 85]. Саме завдяки комплексному, міждисциплінарному, підходу можна сформувані цілісне уявлення про форму державного правління. У зв'язку з цим, варто наголосити на думці провідного українського теоретика С.К.Бостана, що «двоєдиний “юридично-політичний” підхід до пізнання державних явищ, серед котрих чільне місце посідає форма державного правління, на сучасному етапі є обов'язковим, оскільки відображає притаманний для всіх форм людської діяльності зв'язок теорії з практикою». [16, с. 464]. Запропонована ним класифікація, яка передбачає виділення в рамках «поліархічної форми правління» окремого різновиду «президентської поліархії з елементами «посиленого президенціалізму»» достатньо вдало знімає ряд проблемних питань про які йшла мова вище. По-перше, вона нівелює жорсткий поділ притаманній старій моделі, яка унеможлиблювала виділення «суперпрезидентської республіки» в рамках поділу на парламентську, змішану та президентську модель. По-друге, вона дозволяє органічно поєднувати, як статичні (формально-юридичні), так і динамічні (політичні) критерії при характеристиці цієї форми правління.

Підводячи підсумки, можемо говорити, що сьогодні «суперпрезидентська республіка» не являється загальноновизнаною в якості різновиду форми державного правління. Висловлюється чимало «за» і «проти» використання означеного та синонімічних йому термінів в юридичній науці. Вирішення цього

питання може бути здійснено за рахунок переосмислення поглядів на саму сутність категорії «форма правління», розширення його змісту, що дозволить, у свою чергу, по новому поглянути на сутність «суперпрезидентських республік», які продовжують існувати на політичній карті світу.

Список використаних джерел:

1. Смолянук В.Ф. «Суперпрезидентська» (монократична) республіка / *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*; за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. 492 с.

2. Худолей К.М., Худолей Д.М. Формы правления зарубежных стран бывшего Советского Союза // *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. 2018. Вып. 41. С. 371-395. DOI: 10.17072/1995-4190-2018-41-371-395

3. Інститут Президента України в системі державної влади України: матеріали наукової конференції. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. 472 с.

4. Чиркин В.Е. Нетипичные формы правления в современном государстве // *Государство и право*. 1994. № 4. С. 109-115

5. Орлов А.Г. «Суперпрезидентская» республика латиноамериканского типа // *Современное буржуазное право*. М., 1987. Т. 2.

6. Дыханов В. Суперпрезидентская республика как нетипичная форма правления: история и современность // *Тенденции развития современной юриспруденции*: материалы VII Всероссийской научно-практической конференции Юридического института Балтийского федерального университета имени Иммануила Канта. СЗ-10; Пушкарев, С.В. Нетипичные формы республик с президентской системой правления // *Современное право*. 2012. № 7. С.16-19; Худолей Д. Основные, гибридные и атипичные формы правления // *Вестник Пермского университета. Юридические науки*. Выпуск 4 (10) 2010. URL: <http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/ru/vypusk-4-10-2010/7-2010-12-01-13-31-58/-4-10-2010/176-osnovnye-gibridnye-i-atipichnye-formy-pravleniya>

7. Мироненко П. Форма правління: політичні трансформації на зламі століть: монографія. К.: ВЦ «Академія», 2014. 220 с.

8. Слободян О.Ф. Воєнна політика пострадянських держав: порівняльний аналіз: дис. ... канд. політ. наук: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2016. 219 с.

9. Мартинюк Р.С. «Суперпрезидентська республіка» – форма правління? // *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2015. № 1(11) URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2015/n1/15mrsrfrp.pdf>.
10. Алексеєнко І. Суперпрезидентська республіка як парадигма взаємодії політичних інститутів // *Економічний часопис*. 2010. № 7-8. С. 14-17,
11. John T. Ishiyama and Ryan Kennedy Superpresidentialism and Political Party Development in Russia, Ukraine, Armenia and Kyrgyzstan *Europe-Asia Studies* Vol. 53, No. 8 (Dec., 2001), pp. 1177-1191
12. Regina Rose Goodnow Post-Soviet Super-Presidentialism: Explaining Constitutional Choice in Russia and Ukraine. Dissertation. The University of Texas at Austin. 2013. URL: <https://repositories.lib.utexas.edu/handle/2152/28718>
13. Загальна теорія держави і права. За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
14. Еллинек Г. Общее учение о государственном праве / Общее учение о государстве. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 752 с.
15. Fish S., *The Executive Deception: Superpresidentialism and the Degradation of Russian Politics*, [w:] V. Sperling, *Building the Russian State: Institutional Crisis and the Quest for Democratic Governance*, Wyd. Westview 2000
16. Бостан С.К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики. Монографія. Запоріжжя: Юридичний ін-т, 2005. 540 с.

Трансформація державно-політичних режимів під впливом «арабської весни»

*Жадан Євгенія Юріївна,
студентка 1 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Державно-політичний режим є одним зі складних і значущих теоретико-правових явищ сучасності. Адже саме він визначає характер функціонування та організацію політичної влади в державі, вказує на форму взаємодії держави з суспільством та особою, декларує гарантії реалізації основоположних прав і свобод людини. Державно-політичному режиму надається особливого значення при дослідженні цілого комплексу державних, правових та соціальних процесів.

Державно-політичний режим – явище динамічне, оскільки його трансформація обумовлюється різними геополітичними, економічними, соціокультурними, етнонаціональними та іншими чинниками. Зазнали глибинних змін державно-політичні режими і в статичному, на перший погляд, регіоні Близького Сходу та Північної Африки, який ще називають арабським світом.

Сучасний арабський світ вважається однією із найскладніших соціальних систем глобалізованого світу. Адже він є самобутнім цивілізаційним явищем, ядро якого достатньо міцно закріпилося на двох континентах – Азії та Африці – та має свої достатньо потужні відгалуження на інших континентах, зокрема в Європі та Америці. Цей світ складається із різноманітних підсистем, які інколи суперечать одна одній – аж до взаємознищення. Причиною тому є різний рівень соціального, політичного, культурного, економічного розвитку, що, в свою чергу, вносить дестабілізацію в арабський світ. Фактично, цей унікальний цивілізаційний феномен був сформований як єдина соціальна система лише завдяки ісламській релігії, і, як наслідок такого процесу, незважаючи на різноманітні внутрішні протиріччя й потрясіння, – залишається впливовим гравцем на міжнародній арені.

Події початку XXI століття, що змінили внутрішній і зовнішній вектор суспільно-політичного життя на величезному просторі, увійшли в науковий дискурс під назвою «Арабська весна».

Термін «арабська весна» з'явився в науковій літературі відносно недавно. Під ним розуміють сукупність суспільно-політичних змін радикального характеру, що відбулись у країнах Північної Африки (Магрибу) і Близького Сходу навесні 2011 року. У деяких арабських країнах протести тривали до січня, а в Тунісі до грудня цього ж року. На території декількох держав революції розгорнулись навіть до масштабів громадянської війни (Сирія, Лівія). Загалом, ця знакова подія охопила всі арабські країни, жодну з них не минула участь зміни політичної парадигми.

Феномен «арабської весни» досьогодні викликає помітний науковий інтерес і тому осмислюється фахівцями з міжнародного права, геополітики, історії, економіки, соціології тощо. Їх підходи, оцінки і аналіз узалежнюються від предмета дослідження чи наукового інтересу, тому дозволяють всебічно осмислити глибину процесів і передумов, якими він був викликаний. На думку експертів, витоки «арабської весни» походять не лише від внутрішніх проблем цих країн. Насправді її феномен пов'язаний із геополітичними чинниками, які розгортаються в регіоні, багатому на колосальні запаси нафти і газу, споживання яких в світі постійно зростає.

Заворушення, які розпочались в арабському світі у 2011 р., стали справжнім викликом як для самих традиційних суспільств, так для світової спільноти, яка пильно стежила за ситуацією в регіоні. Адже породжені арабськими режимами такі проблеми як соціальна нерівність, економічна стагнація, обмежена участь у політиці та маргіналізація жінок згадувались в кожній Доповіді з питань людського розвитку в арабських країнах. Проте мало хто з експертів міг спрогнозувати подібний масштаб масових заворушень, які проходили з таким піднесенням та глобальними наслідками, що вимагали дедалі більшого застосування насильства для їх припинення.

Багатотисячні протестні настрої і акції, що згодом отримали назву «арабської весни», хвилеподібно поширюючись від країни до країни, охопили регіон Північної Африки і Близького Сходу. Зважаючи на низку спільних рис – масові демонстрації, ненасильницькі виступи, брак єдиного лідера, використання центральних площ великих міст, – вони мали й певні відмінності. Вимоги протестувальників варіювались від покращення економічної ситуації до зміни політичного режиму. Він цього залежав і рівень

насильства. Якщо в Алжирі та Марокко було відносно небагато жертв, то в інших країнах (Бахрейн, Єгипет, Ємен, Туніс) постраждало значно більше людей. Найвищий рівень насильства спостерігався в Лівії і Сирії [1].

Основними внутрішніми передумовами «арабської весни» вважаються нагромаджені в суспільстві соціальні проблеми, а саме:

1) розрив між багатими правлячими елітами й іншою частиною населення, небувала в масштабах корупція, бідність, високі ціни на продовольство;

2) значний відсоток безробітного населення, особливо серед молодих кваліфікованих кадрів, які стали рушійною силою народних виступів;

3) різке зростання чисельності населення в 1980-і роки, пік якого припав якраз на період революційних подій, що послужило базою виникнення соціальної нестабільності.

На загострення ситуації суттєвим чином вплинули політичні суперечності, зокрема:

1) незмінюваність правлячих режимів, монополізація влади, спроби передачі влади в спадщину;

2) нерозвиненість партійних систем арабських країн, відсутність реальної політичної конкуренції на партійному полі, кількісна перевага представників правлячої партії у законодавчій владі, наявність декількох формальних зареєстрованих політичних партій поряд з правлячою, заборона на діяльність опозиційних режиму партій;

3) жорстка політика правлячого режиму, орієнтована на придушення інакомислення, зловживання владою з боку спецслужб, фальсифікації виборів;

4) конфлікт інтересів армії й правлячих режимів, які прагнули обмежити вплив збройних сил у житті суспільства (характерно для Єгипту та Лівії) [4, с. 29].

Одним із вагомих факторів, що впливають на сучасний розвиток арабського світу, є особлива роль держави, яка продовжує ототожнюватися з єдиною силою, що визначає завдання та напрями руху еволюції суспільства. Особливістю арабського світу є також складна структура еліт, яка сформувалася завдяки балансу між провідними релігійними конфесіями цих країн. Її існування забезпечується змішуванням етнічних, релігійних і громадських груп.

Визначальною рисою «арабської весни» став масовий характер та широка соціальна база протестів, що починалися саме як революція «знизу». Головні вимоги, що від самого початку висувалися протестувальниками, носили

виключно соціально-економічний характер і включали, в першу чергу, зниження цін на продовольчі товари, створення нових робочих місць. Хвиля арабських революцій розпочалася з Тунісу, згодом охопила Єгипет, Ємен, Бахрейн, Лівію. Протести прокотилися Йорданією та Оманом. Практично не було жодної арабської країни, де б не відбулися акції протесту, причому ці події відбувалися майже синхронно [2].

Вуличні протести праткично згасли до кінця 2011 року (за винятком Сирії та Єгипту). Більшість вимог мітингувальників були задоволені: незмінні президенти подали у відставку, народ отримав розширені права та свободи, розпочалися демократичні перетворення. Але у цих здобутків з'явився і зворотній бік медалі: регіон, охоплений перманентними революціями, став ідеальним плацдармом для поширення ідей радикального ісламізму.

У деяких арабських країнах масові акції протесту призвели до послаблення діючих політичних режимів, тому їх керівництво, щоб виконати вимоги маніфестантів, змушене було реформувати політичну систему. Трансформація державно-політичного режиму в окремо взятих країнах відбувалась в різних масштабах і формах, але загалом зводилась до наступного:

1. Відставка колишнього уряду в повному складі й формування нового з представників опозиції (Туніс, Єгипет).
2. Відмова глави держави балотуватись на наступний президентський термін (Єгипет, Ємен).
3. Децентралізація президентської влади (передача частини виконавчих повноважень від президента уряду й парламенту) (Ємен, Марокко).
4. Обмеження термінів повноважень глави держави й перебування на президентській посаді (Єгипет).
5. Скасування державного органу безпеки, що займався політичним розшуком і переслідуванням за політичними й релігійними мотивами.
6. Закриття й повна заборона діяльності правлячих політичних партій (Туніс, Єгипет), або позбавлення правлячої партії статусу правлячої й домінуючої ролі в політичній системі (Сирія) [5, с. 31].

Події «арабської весни» суттєво позначились соціально-економічному становищі Близького Сходу, яке різко почало погіршуватись через внутрішню дестабілізацію та неоднозначну зовнішню реакцію на події в світі. Основними наслідками такої ситуації стало: руйнація об'єктів промислової, енергетичної та транспортно-комунікаційної інфраструктури, порушення виробничих та господарських зв'язків між державами й суб'єктами національної економіки.

Окрім того, однією з найболючіших проблем регіону стала терористична загроза, що представлена організацією ІДІЛ (або Ісламська держава Іраку та Леванту). Ця військово-політична організація, яка дотримується ідеології радикального ісламізму, в найуспішніший період свого існування (2014–2017 рр.) стала однією із найчисельніших терористичних угруповань, налічуючи в своїх лавах понад 100 тис. осіб. ІДІЛ представляє серйозну загрозу не лише для місцевого населення таких країн, як Сирія та Ірак, але й є викликом для всієї міжнародної спільноти, – зазначає І. В. Краснюк [3, с. 152]. «Арабська весна» сприяла підвищенню конфліктного потенціалу та боротьби за вплив на Близькому Сході між Ісламською Республікою Іран, Саудівською Аравією і Туреччиною, що створює серйозну загрозу безпеці регіону в умовах ескалації етнорелігійної напруги. Помітними є тенденції поширення радикалізму за межі Близького Сходу і Північної Африки.

Отже, одним з головних підсумків «арабської весни» стала трансформація державно-політичних режимів, яку варто вважати вимушеною рефлексією на масштабні протести, що прокотились арабським світом. Наслідки цих подій носять біполярний характер: з одного боку, – помітно послабились колишні позиції і роль держави, відбулась децентралізація системи управління, монархічні режими змінились гібридними або ж демократичними, але, з іншого, – значне зниження життєвого рівня, безробіття та маргіналізація населення, загострення етнічних, конфесійних та племінних конфліктів, падіння економічних показників тощо. Наслідки «арабської весни» відчула на собі і Європа. Це, насамперед, підвищення цін на енергоресурси, зростання чисельності біженців та нелегальних мігрантів, проблема мультикультуралізму, загроза поширення тероризму та ісламського фундаменталізму.

Список використаних джерел:

1. Грабельников А.А., Амин Дерхами Освещение событий «Арабской весны» телеканалом «Аль-Джазира». URL: <http://journals.rudn.ru/literarycriticism/article/viewFile/13318/12748> (дата звернення: 04.05.2021)

2. Комлева Н.А. «Арабская весна»: геополитический аспект. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/19828/1/iuro-2013-115-16.pdf> (дата звернення: 02.05.2021)

3. Краснюк І. В. Наслідки арабської весни в політиці Близького Сходу // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2016. Вип. 23(2). С. 148-154.

4. Мухамеджанов Б.Г., Азизова З.Т. Технологии «Арабской весны» власть и оппозиция. Науч.-попул. изд. Алматы: ОФ “Фонд Первого Президента Республики Казахстан”, 2011. 162 с.

5. Харламов А.А. «Арабская весна» в Египте, Ливии и Сирии и ее последствия для глобальной и региональной безопасности. Дис... канд... полит. наук: 23.00.04 / Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского. Нижний Новгород, 2016. 205 л.

Науковий керівник:

Лубко Інна Миколаївна,

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

**Теорія природного права і суспільного договору:
консервативний погляд
англійських і німецьких мислителів XVII – XVIII ст.
та їхніх послідовників**

*Кононенко Юрій Степанович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

*Джолос Сергій Вадимович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

У теорії природного права та суспільного договору, які були особливо популярними у XVII – XVIII ст., традиційно прийнято вбачати витoki демократії, прав людини, верховенства права, правової держави, громадянського суспільства та інших політико-правових ідей ліберальної ідеології Західної цивілізації. Проте, кожен мислитель тієї славетної епохи розробив власне унікальне вчення, основні висновки якого можуть істотно відрізнитися від доробку його сучасників.

Таким чином, у межах цієї розвідки ми ставимо собі за мету вшанувати пам'ять та розкрити особливості політико-правових вчень видатних англійських і німецьких мислителів XVII – XVIII ст. – Томаса Гоббса (1588-1679), Едмунда Берка (1729-1797), барона Самуїла фон Пуфендорфа (1632-1694), Готфріда Вільгельма Лейбніца (1646-1716), Християна Томазія (1655-1728), Християна фон Вольфа (1679-1754), адже вони, на основі ідей природного права і суспільного договору, сформулювали свої концептуальні підходи консервативного характеру, що не втратили своєї актуальності сьогодні та дають змогу краще зрозуміти єство держави і права.

Необхідно сказати, що прихильниками концепції природного права і суспільного договору, починаючи з часів Стародавнього Світу, була величезна кількість мислителів, включаючи таких, як Мо-цзи [1, с. 18], Сократ, Платон,

Арістотель [2], Епікур, Г. Гроцій, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо [3, с. 132], О.М. Радищев, Дж. Мільтон, Дж. Лібберн, О. Сідней, С. фон Пуфендорф, Х. Томазій, Х. фон Вольф [4] та ін. Враховуючи часові та географічні межі, а точніше безмежність популярності досліджуваних ідей, стає цілком очевидно, що природне право та суспільний договір є значно масштабнішими, ніж просто звичайні політико-правові теорії, та являють собою своєрідні метаконцепції або, скоріше, підходи до розуміння та тлумачення сутності державно-правових явищ. Тож, не варто дивуватися тому факту, що підхід, заснований на ідеях природного права та суспільного договору, дає змогу мислителям робити найрізноманітніші, у т.ч. і діаметрально-протилежні, висновки щодо держави і права.

Загалом, розквіт теорії природного права і суспільного договору припадає на XVII – XVIII ст., що, очевидно, пов'язано з кризою релігійного світогляду в епоху Ренесансу і Реформації, переходом від феодалізму до капіталізму, значними успіхами природничих наук і світської філософії у зазначений період.

П. Новгородцев зазначає, що «Англійська школа (природного права) стояла ближче до практичних подій часу, до тої політичної боротьби, в якій міцніла англійська політична свобода. Внаслідок цього англійські вчення отримали набагато більш радикальний характер» [5, с. 887], що й не дивно, враховуючи безліч внутрішніх потрясінь, яких зазнала Англія у XVII ст.: перехід влади від Тюдорів до Стюартів (1603 р.), Порохова змова (1605 р.), Англійська буржуазна революція та Громадянська війна (1640-1649 рр.), диктатура О. Кромвеля (1649-1658 рр.), заколот генерала Дж. Монка та Реставрація Стюартів (1660 р.), повстання герцога Монмута 1685 р., «Славна революція» (1688 р.) тощо.

Враховуючи пієтет французьких просвітників XVIII ст., зокрема їх натхненника і духовного лідера Вольтера, по відношенню до англійського політичного ладу [1, с. 99-100], а також британську колоніальну експансію Нового часу (яка у наш час, в епоху глобалізації, трансформувалася в англо-американський неокolonіалізм та експансію Західної цивілізації), не дивно, що зараз найбільш популярними версіями теорії природного права і суспільного договору є вчення основоположника лібералізму Дж. Локка (1632-1704) та фундатора політичного радикалізму Ж.Ж. Руссо (1712-1778). Так, Ж.Ж. Руссо на основі ідей суспільного договору розробив теорію народного суверенітету, згідно з якою справедливий суспільний договір має бути укладений на засадах рівності сторін, між рівними суб'єктами, а не між правителями та підданими.

При цьому, сутнісною основою такого договору є принцип народного суверенітету, тобто «загальна воля, що тільки й може керувати силами держави відповідно до мети її заснування, якою є загальне благо» [6]. Народ, як суверен, створює закони, але не пов'язаний ними назавжди, для нього навіть суспільний договір не є обов'язковим. Народ має право змінити форму правління і навіть розірвати договір та повернути собі природну свободу, звідки логічно випливає право народу на повстання проти тиранії та обґрунтування майбутньої революції [1, с. 104]. У свою чергу, Дж. Локк вчив, що народ, як рівноправна сторона суспільного договору, має природне право у будь-який час його розірвати, особливо у разі, якщо влада порушує закони і править неефективно або тиранічно [7, с. 384-405].

Проте, необхідно зауважити, що далеко не всі мислителі, насамперед англійські та німецькі, поділяли наведену вище точку зору. Зокрема, Томас Гоббс (1588-1679) вважав, що у додержавному «природному стані», через неприборканість людських пристрастей та егоїзму, панувала «війна всіх проти всіх», для здолання якої народ уклав суспільний договір та зрікся своєї безмежної природної свободи (у т.ч. і права на повстання) на користь держави, яка, для забезпечення миру, порядку та добробуту, подібно до могутньої морської потвори Левіафана, повинна мати необмежену силу та безмежну владу щодо підданих [8; 9, с. 218-219].

У свою чергу, Едмунд Берк (1729-1797) писав: «Суспільство – це дійсно договір, але договір вищого порядку. Його неможна розглядати як комерційну угоду про продаж перцю, кави і табаку чи будь-який подібний контракт, що укладений задля практичної користі чи для здійснення незначних, мінливих інтересів, який може бути розірвано через примху однієї зі сторін. Держава вимагає поваги, тому що це – об'єднання, метою котрого не є задоволення тваринних потреб чи вирішення мізерних та швидкоплинних задач. Це суспільство, в якому повинні розвиватися всі науки і мистецтва, добродієність і досконалість. Така ціль може бути досягнута лише багатьма поколіннями, які змінюють одне одного – тому суспільний договір укладається не тільки між людьми, які живуть нині, але між нинішнім, минулим і майбутнім поколіннями» [10; 11, с. 175].

Отже, за Е. Берком, суспільний договір є не тільки основоположною засадою державності, але і покликаний забезпечити політичну та економічну стабільність як запоруку суспільного розвитку.

При цьому, на думку мислителя, суспільний договір повинен утвердити аристократичне правління: утворення держави шляхом укладення суспільного договору має на меті забезпечити потреби людини, для чого необхідно стримати її пристрасті, що може зробити тільки така влада, яка сама не схильна до них, тобто така, яка стоїть вище людини [10; 11, с. 133].

Враховуючи наскільки суттєвих потрясінь зазнала Священна Римська імперія германської нації за часів Реформації XVI ст. та Тридцятилітньої війни 1618-1648 рр., цілком природно, що німецькі мислителі-просвітники XVII – XVIII ст. прагнули за допомогою теорії природного права і суспільного договору обґрунтувати не право на повстання (яке би забило останній цвях у труну німецької державності), а навпаки, сильну державу та абсолютизм, які забезпечили би порядок і благоденство. Тож, розглянемо вчення німецьких мислителів тієї епохи про природне право і суспільний договір дещо детальніше.

Так Самуїл фон Пуфендорф (1632-1694) був першим у Німеччині мислителем, який розпочав створювати світську юридичну науку. Він вважав, що право повинно узгоджуватися з законами розуму незалежно від релігійних догм та чинного законодавства. На думку мислителя, збільшення кількості народонаселення спричинило побоювання людей щодо можливого зла, яке може бути заподіяне людським егоїзмом, тому люди утворюють державу, яка би забезпечила взаємну користь і безпеку. Держава утворюється в результаті суспільного договору, що складається з двох угод: перша – це домовленість між людьми щодо об'єднання та вибору форми правління, друга – це домовленість між людьми та обраними ними правителями про обов'язок підданих підкорятися правителю й обов'язок правителя піклуватися про підданих для забезпечення їхньої безпеки та загальної користі. При цьому, найкращою формою правління є необмежена монархія, адже саме вона найбільшою мірою придатна для забезпечення суспільного порядку та безпеки підданих. Люди втратили природну свободу під час утворення держави, яка одержала право їх карати в ім'я загального блага. Своєрідним наслідком державотворення та суспільного договору є не тільки князівський абсолютизм, але й кріпацтво, яке являє собою добровільний договір між панами і кріпаками, які, не маючи роботи та засобів до існування, добровільно погодилися стати підданими дворян заради власної вигоди. Втім, навіть за таких обставин, люди зберігають свободу переконань і віросповідання, але не право чинити опір владі [12, с. 85-

86]. При цьому, саме держава є основним гарантом безпеки людей [1, с. 107-108].

У свою чергу, Готфрід Вільгельм Лейбніц (1646-1716) розвивав концепцію природного права та виступав за єдність німецьких держав. У вченні Г.В. Лейбніца поєднуються розум і віра, ідеї правової і поліцейської держави, демократії та абсолютизму. На думку мислителя, держава виникає у результаті суспільного договору, при цьому, суб'єктом влади є сама держава, а не особа правителя [13, с. 531], у чому, за бажання, можна побачити відлуння вчення Ж. Бодена про державний суверенітет...

Послідовник С. фон Пуфендорфа, Християн Томазій (1655-1728), розробляв вільну від теології політико-правову науку, однак вважав, що природне право дароване Богом, водночас, держава виникає в результаті суспільного договору, а не Божого промислу. На думку мислителя, люди часто і користолюбні, що заважає їм жити у мирному спілкуванні між собою [12, с. 86-88]. Мораль подібна до поради учителя і забезпечується переконанням, натомість право – це настанова правителя, яка забезпечується примусом [1, с. 108]. Для мудрих людей достатньо поради, тоді як для дурних необхідний примус, тож державна влада рятує людей від страху перед шкодою, яку можуть заподіяти дурні. Держава, за Х. Томазієм, виникає в результаті двох суспільних договорів – угоди про об'єднання у державу та угоди про призначення правителя. Головна мета влади полягає у збереженні миру у суспільстві, при цьому, найкращою та найвеличнішою формою правління є монархія. Передумовою влади монарха є згода народу, тож, останній не має права вдаватися до насильства і чинити опір першій. Водночас, влада не повинна зазіхати на свободу думки, переконань, віросповідання та особисте життя підданих [12, с. 86-88].

У свою чергу, за допомогою концепції природного права Християн фон Вольф (1679-1754) обґрунтував ідеї освіченого абсолютизму, поліцейської держави та етатизму. На думку мислителя, у природному стані люди жили сім'ями, але не мали достатніх засобів для удосконалення. Сім'ї вирішили об'єднатися у державу для досягнення загального добробуту, безпеки, удосконалення. Народ передав свою верховну владу урядові, тобто з утворенням держави народ сам обмежив свою свободу. Так само, кожна людина має право обмежити свою свободу і відати себе у рабство, звідки, власне, і виникає поділ людей на панів і кріпаків. Найкраща форма держави – монархія. Закони держави – це практичне втілення природного закону, що дає

свободу, необхідну для виконання обов'язків; при цьому, межі цієї свободи визначаються владою держави, владою освіченого монарха, що піклується про загальне благо та регламентує всі сфери людської діяльності. Для забезпечення загального добробуту монарх повинен мати необмежену владу у питаннях війни і миру, законодавства, судочинства, призначення чиновників. Монарх повинен бути добродішним, любити свій народ, знати науку державного управління, оточувати себе розумними радниками, не чинити сваволю. Піддані повинні беззастережно підкорюватися монарху, оскільки опір державній владі загрожує суспільству поверненням до природного стану з усіма його недоліками і загрозами [12, с. 88-90].

Отже, слід зазначити, що, загалом, німецькі мислителі епохи бароко – барон С. фон Пуфендорф, Г.В. Лейбніц, Х. Томазій, Х. фон Вольф – за допомогою ідей природного права і суспільного договору легітимізували та раціоналізували існуючі монархії, пропагували культ держави та запровадженого нею правопорядку [1, с. 107-109; 12, с. 84-90], обґрунтовували князівський і освічений абсолютизм, поліцейську державу, етатизм, кріпацтво і панщину тощо.

Також, слід мати на увазі, що німецький педантизм, прагнення до порядку та консервативні настрої знайшли подальше відображення у працях мислителів історичної школи права (Г. фон Гуго, Ф.К. фон Савіньї, Г.Ф. Пухта), які, піддаючи критиці ідеї природного права і суспільного договору, захищали монархію, феодалізм, кріпосництво, звичаєве право, заперечували кодифікацію права, поділ влад і право народу на повстання [12, с. 138-142], тобто творчо розвинули і продовжили антиліберальні напрацювання барона С. фон Пуфендорфа, Г.В. Лейбніца, Х. Томазія, Х. фон Вольфа.

Таким чином, підсумовуючи викладене, ми дійшли таких висновків:

1. Теорії природного права і суспільного договору були та залишаються провідними політико-правовими доктринами.

2. Теорія природного права і суспільного договору, за своєю сутністю, є значно більш масштабною, ніж звичайна політико-правова доктрина, та являє собою своєрідну метаконцепцію, чи, точніше, підхід до розуміння державно-правових явищ.

3. Договірний і природно-правовий підхід до розуміння держави і права дає змогу розкрити їхнє єство у всій його багатоманітності і багатогранності та обґрунтувати діаметрально-протилежні, як ліберальні, так і консервативні, погляди на сутність політико-правових явищ.

4. У наш час, найбільш популярною версією теорії природного права і суспільного договору є вчення Дж. Локка та Ж.Ж. Руссо, які вважали, що держава виникає внаслідок суспільного договору, при чому, народ, як сторона цієї угоди, має рівні із владою права і навіть має право на повстання та розірвання суспільного договору, якщо влада порушує умови договору чи править тиранічно. Таке тлумачення ідей природного права і суспільного договору заклало основи лібералізму, демократії, прав людини, верховенства права, правової держави, громадянського суспільства тощо.

5. Разом із тим, наведена вище ліберальна версія природно-правової доктрини та договірної теорії походження держави є доволі небезпечною для суспільства і держави, оскільки обґрунтовує право народу на повстання та розірвання суспільного договору з дріб'язкових причин, що загрожує стабільному розвитку та законності. При цьому, не слід забувати, що теорія природного права і суспільного договору надзвичайно точно вказує, що основною метою державної влади є забезпечення загального блага, тож правителі не повинні сприйматися як кати і сатрапи, а держава – як душитель свободи і ворог прав людини.

6. На нашу думку, наведене вище консервативне тлумачення ідей природного права і суспільного договору у викладі Т. Гоббса, Е. Берка, С. фон Пуфендорфа, Г.В. Лейбніца, Х. Томазія, Х. фон Вольфа якнайкраще розкриває ество та сутність політико-правових явищ та природу держави і права.

Услід за названими мислителями, варто сказати, що додержавний стан, очевидно, характеризувався хаосом (який міг бути дещо врівноважений хіба що незначною густиною населення, що деякою мірою зменшувало частоту сутичок, однак виключало можливість планомірного розвитку суспільства, як це подекуди спостерігається і зараз у т.зв. «природних спільнот» типу американських індіанців). Враховуючи відсутність держави і права, за «природного стану» не могло бути поділу на законне і незаконне, правомірне і неправомірне, панували близькі до тваринного світу порядки, засновані на боротьбі видів та природному доборі. Відсутність «єдності і боротьби протилежностей» виключала можливість діалектичного розвитку. На певному етапі, давні люди усвідомили необхідність об'єднання для забезпечення загального блага, проте «суспільний договір», очевидно, укладався не одномоментно і не з дотриманням формальних процедур, а стихійно, у формі конклюдентної поведінки, коли піддані просто погодилися (не чинили опору) на встановлення над ними певної влади, яка, з одного боку, обмежувала їхню

природну свободу, а з другого – надавала їм певну підтримку та захист. Так виникає держава, як тріада класичних атрибутів – народ, територія, влада.

Утворення різними народами різних держав було пов'язане з родовою спорідненістю, територіальними факторами, господарсько-економічною зацікавленістю у певних зв'язках, зрештою, із внутрішнім (класове розшарування і панування багатих над бідними) та зовнішнім (завоювання одних племен другими) насильством, яке є фактичною основою владарювання.

Таким чином, суспільний договір – це не історична подія, а юридичний концепт, який лежить в основі державності та визначає основні засади підкорення підданих владі та забезпечення останньою інтересів перших. При цьому, теорія суспільного договору жодною мірою не суперечить, а навпаки органічно поєднується з патріархальною і класово-матеріалістичною теорією походження держави, а також із теорією насильства.

Слід погодитися з думкою про те, що при створенні держави народ зрікся своєї природної свободи в обмін на піклування, допомогу та захист з боку держави. Звідси випливає нерівноправність сторін суспільного договору, тобто народ слід розуміти не як суверена, а як достатньо неоднорідну множину підданих, водночас, держава якраз покликана захищати їх одне від одного за допомогою примусу і покарань на основі справедливості і природного права, втіленого у позитивному законі. При цьому, влада, як арбітр у приватних конфліктах та керуюча сила, повинна стояти вище народу, оскільки у протилежному випадку буде порушено фундаментальний принцип справедливості «ніхто не може бути суддею у власній справі», та й саме владарювання буде нездійсненим, оскільки відносини підкорення є неможливими між рівними суб'єктами.

Т.зв. «право на повстання» було ідеологічним інструментом в епоху боротьби буржуазії проти феодального ладу. У сучасності, особливо в умовах республіканської форми правління, періодична змінюваність влади за допомогою чергових виборів забезпечує можливість виправлення існуючих недоліків без зруйнування інституту державності. Тож, право на повстання повністю себе вичерпало, як абсурдна ідея, що передбачає можливість розірвання з дріб'язкових причин суспільного договору та знищення державності, що загрожує суспільству значно більшими негараздами, ніж те, що послужило приводом до повстання.

Правильне розуміння природного права (як закону природи) та суспільного договору (як основних засад підкорення підданих владарюючим в

умовах державності для забезпечення загального блага) дає змогу не тільки обґрунтувати культ держави і правопорядку, але й виявити плідне етатистсько-патерналістське єство держави, насильницьку природу владарювання та примусовий характер права, які покликані забезпечити загальне благоденство на основі велінь розуму, Бога, природи, справедливості.

Зазначимо, що консервативне тлумачення державно-правових явищ з позицій природного права і суспільного договору німецькими просвітниками (С. фон Пуфендорф, Г.В. Лейбніц, Х. Томазій, Х. фон Вольф) та деякими англійськими мислителями (Т. Гоббс, Е. Берк) XVII – XVIII ст. знайшло продовження у працях мислителів подальших епох та зберігає свою актуальність і понині.

Список використаних джерел:

1. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 256 с.

2. Бобровник С.В. Природне право // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. Т. 5: П-С. URL: https://leksika.com.ua/18990927/legal/prirodne_pravo (дата звернення 13.03.2021 р.).

3. Романюк А. Договір суспільний // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. За ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 132.

4. Тимошенко В.І. Договірна теорія походження держави // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 2: Д-Й. URL: https://leksika.com.ua/17190303/legal/dogovirna_teoriya_pohodzhennya_derzhavi (дата звернення 13.03.2021 р.).

5. Новгородцевъ П. Право естественное // Энциклопедическій словарь. Издатели Ф.А. Брокгаузъ, И.А. Ефронъ. Томъ XXIV-А: Полярныя сіянія – Прая. Санктъ-Петербургъ: Типо-Литографія И.А. Ефрона, 1898. С. 885-890.

6. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Москва: Канон-прес-Ц, 1998. 416 с.

7. Локк Дж. Сочинения: в 3 т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. 623 с.

8. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. Москва: Мысль, 1964.

9. Кухта Б. Левіафан // Політична наука. Словник: категорії, поняття і терміни. За ред. Б. Кухти. Львів: Кальварія, 2003. С. 218-219.

10. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / Сокращенный перевод с английского Е.И. Гельфанд. Москва: Рудомино. 1993. 144 с.

11. Берк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / Пер. с англ. С. Векслер. Под ред. А. Бабича. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. 411 с.

12. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ: Правова єдність, 2009. 312 с.

13. Мошковская Ю.Я. Лейбниц // Советская историческая энциклопедия: в 16 т. Гл. ред. Е.М. Жуков. Москва: Советская энциклопедия, 1965. Т. 8: Кошала – Мальта. С. 530-532.

Українська самоідентичність у світоглядних орієнтирах
Богдана Кістяківського

Мойсієнко Василь Миколайович,
кандидат історичних наук, професор,
перший проректор
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

Національна проблема є найбільш актуальною у суспільно-політичному житті України наприкінці XIX – на початку XX століть. Її аналізу й осмисленню присвячені філософські роздуми провідних представників національної еліти, зокрема Богдана Олександровича Кістяківського.

Науковий доробок Б.О. Кістяківського складається з фундаментальних праць у галузі філософії та соціології права, а також досліджень політичної думки – насамперед, у царині конституційних, демократичних та федеративних ідей.

Історична реальність, що дала поштовх Б. Кістяківському до розгляду та зваженої оцінки ролі національної ідеї як рушія суспільно-політичного життя, склалися в умовах “непокритого націоналізму в Росії”, за словами М.С. Грушевського. Це були часи, коли “...потреби й інтереси народів Росії одступили перед інтересами самої державності... І перед інтересами сеї державної надбудови відкинено інтереси живих складників держави – народів Росії”, у тому числі українського [1, с. 128].

Незавершеність буржуазних реформ Олександра II отримала негативну оцінку в суспільних колах Російської імперії. В Україні ці явища і процеси поглиблювались національним гнобленням, неможливістю вільного культурного розвитку нації, Тому, за таких умов, розв’язання соціального питання перебувало у зв’язку з національним, яке усвідомлювалось як потреба створення правової основи самоврядування “окраїн” імперії хоча б у царині культури. Українофільство усвідомлювало свою політичну програму як частку загального процесу демократизації суспільства. Його представники орієнтувались передовсім на європейські політико-правові ідеали, прагнули створити в Російській імперії сприятливі умови для їх реалізації. Проте, Б.О. Кістяківський вважав ці підходи “програмою – мінімум”, яка, безумовно, “відіграла видатну роль у загальноросійському конституційному русі” [2, с. 96].

У своїх поглядах Богдан Кістяківський, поєднуючи ліберальні та соціал-демократичні ідеї, прагнув ініціювати зміни існуючого абсолютистського ладу на конституційний, надати суспільству свободи слова, друку, науки, гарантування на законодавчому рівні свободи особи.

Богдан Кістяківський передовсім орієнтувався на європейські політико-правові ідеали та стандарти обґрунтування норм та цінностей суспільного життя. Зокрема, він чимало ввібрав із загальних соціально-філософських уявлень про людину і суспільство, вироблених під час співпраці з Г. Зіммелем та М. Вебером. Слідом за Г. Зіммелем, Б. Кістяківський прийшов до висновку, що людська діяльність реалізується у соціальних формах спільних дій, які базуються на нормах, цінностях, ідеях, тобто культурі суспільства. Коли вичерпується культуротворчий потенціал діяльності, тоді згасає культура. Якщо ж розглядати суспільство з позиції національної диференціації, то в цьому разі втрачається головна мета суспільного розвитку та його цінність – свобода і рівність прав особи. Тому Б. Кістяківський став на шлях філософського й політичного заперечення національного принципу у царині політики, бо людина, на його думку, як вільна особистість є найвищою цінністю, а держава – лише політично-правовий інструмент забезпечення її прав. Ніколи не забуваючи про своє національне коріння, про необхідність вільного розвитку всіх націй, він розглядав забезпечення прав націй та пригноблених класів як умову здійснення прав людини.

Виходячи з тези, що призначення суспільства полягає в обстоюванні і захисті прав та свобод людини і громадянина, Богдан Кістяківський великого значення надає розвитку духовності суспільства як постійному творчому процесові, у якому беруть участь різні соціальні верстви. Він проводить аналогію у духовному житті окремої людини та суспільства в цілому: духовність об'єднує людей у суспільстві, накладає специфіку на характер соціальних груп та індивідуальність. Так само, як складається єдність свідомості окремої людини у вигляді системи переконань, цінностей, так формується і духовність суспільства. Найвищим виявом цього творчого духовного процесу, що супроводжується творенням соціальної єдності, є, за Кістяківським, моральні норми та їхнє втілення у праві. Право здійснює такий самий синтез щодо суспільства, як душа щодо психіки [3, с. 174].

Важливу роль у формуванні соціальної єдності відіграє духовність кожної нації. У такому суспільстві, яке сформувалось у Російській імперії, свідомість пригнобленої нації, її потреби доти не сприятимуть формуванню соціально-

духовної єдності, доки не буде надано право кожній нації на самовизначення, на соціально-культурний і правовий захист.

Б.О. Кістяківський прагнув розв'язати принаймні одну з актуальних проблем російської дійсності, а найголовнішою з них уважав потребу утвердити свободу особи як вище благо. При вирішенні даного питання він виходив з права як важливої соціальної цінності, яка, на його думку, має власне джерело розвитку в правових відносинах та правосвідомості народу. У цьому плані він пройшов довгий і складний шлях еволюції поглядів на Україну та “українське питання”. Спочатку Кістяківський поділяв політичні погляди російських конституціоналістів і, зокрема, на національне питання. Він вважав, що для російського суспільно-політичного руху українське питання є частковим, а українці самі мають більш визначено і солідарно заявити про свої інтереси. Тому завдання культурного розвитку України повинні розв'язуватись самим життям. Так, якщо в Галичині українці мають свої гімназії та окремі кафедри у Львівському університеті і добиваються створення власного університету, то так само цього можна досягти й для українців Росії за умови конституційності та демократизації суспільного ладу.

Коли ж криза російського конституціоналізму знайшла вияв у повному ігноруванні права націй на самостійний культурний розвиток, він переглядає свої погляди на можливість федеративного облаштування конституційної Росії. Тепер він стверджує, що російські ліберали не здатні розв'язати проблему взаємин центру та “окраїн” імперії на засадах автономії – на західному кордоні країни вони бачать тільки Польщу, забуваючи, що в 60-х роках XIX ст. виникло питання щодо Литви, Білорусії та України, і роблять помилку, вирішуючи, наприклад, питання про Холмський край, населений українцями, як лише польський чи лише російський.

Криза російського лібералізму відбувалася за обставин піднесення національної свідомості народів Росії, що нарешті відчули реальну можливість брати участь у соціально-економічному, політичному та культурному житті. Почався процес активного формування власне політичних націй, який викликав різке загострення відносин саме у царині державотворення. Ідеал федеративної конституційної Росії, виплеканий протягом XIX ст. українськими демократами, виявився неприйнятним і ворожим імперським силам. Річ у тім, що російська держава постійно набувала традицій централізму й унітарної єдності. Традиції централізму в російській свідомості історично набували теолого-містичного забарвлення. Культ служіння спільним інтересам, спільній справі, що

усвідомлювалося як благочестя, на практиці виливався у переслідування будь-якого вияву волі народу, який відчув спроможність самостійно творити власну історію.

Б. Кістяківському не вдалося раціонально осмислити процес національного відродження, хоч його політична позиція стала діаметрально протилежною до позиції російського лібералізму в національному питанні. Незважаючи на століття асиміляції української культури з боку російської держави, на його думку, незважаючи також на спільність державності та релігії, культурна єдність України з Великоросією не виникла. “Залишається визнати, – писав Богдан Кістяківський, – що народу українському властива особлива воля чи якась містична сила, що спонукає його відстоювати свою самобутню національну індивідуальність. Якщо прагнення України до своєї самобутньої культури є Божою справою, то жодні земні сили його не поборють. ...Всякий істинно культурний рух є вияв Духу Божого у людині і тому він святий, а насилля над ним є гріх” [5, с. 146]. Така позиція Б. Кістяківського є відгомонам романтичного підходу до розуміння нації. Адже, згідно з цим підходом, культура кожної нації є вияв духовної основи Бога, що відкривається кожному народу специфічно. Заглиблення у власну культуру водночас є осягненням Божественної основи і пізнанням власної укоріненості в цю основу. Призначення кожного народу, так само, як і кожної людської одиниці – пізнати в собі Бога. Шлях народу до пізнання Бога є одночасно і пізнання себе як самобутньої нації. Цей шлях у кожного народу свій і постає для народу його історією.

Не заглиблюючись у філософію даного питання, але осмислюючи реальний стан речей російської дійсності, Богдан Кістяківський робить висновок, що головна риса, яка характеризує ставлення російської громадськості до українства, продиктована не цензурними умовами та іншими зовнішніми обставинами, а різко вираженим російським національним егоїзмом [5, с. 140].

На думку Б. Кістяківського, однією з причин нехтування “українського питання” російським суспільством було те, що більшість російських освічених людей необізнані в ньому і тому негативно сприймають прагнення українців до так званої самостійності. “Треба визнати безспірним фактом, що російське суспільство у своїй більшості зовсім необізнане в українських справах, але, яке б велике значення не мав цей факт, значно поважніша від самого факту його причина. На підставі багатолітнього досвіду я з болем душевним переконався,

що, якщо російське суспільство нічого не знає про український народ і українців, про їхні потреби і прагнення, то це відбувається тому, що воно й не бажає нічого про них знати. Всі спроби боротися з цим закінчувалися невдачею і ні до чого не приводили. Українцям доводилося нашоувхуватись на нездоланну стіну байдужості, неуважності та ігнорування. Російських людей не цікавили якісь українці, вони вважали їх існування дріб'язком провінційного життя, на якому не варто зупинятись” [6, с. 133], – писав Б. Кістяківський.

Отже, Богдан Кістяківський, поєднуючи ліберальні, демократичні та соціалістичні ідеї, орієнтувався на європейські політичні та правові стандарти та ідеали. Він не сприймав національного принципу у царині політики, бо людина, на його думку, як вільна особистість є найвищою цінністю, а держава – лише політично-правовий інструмент забезпечення її прав.

Б.О. Кістяківський пройшов шлях еволюції поглядів на українське питання: від оптимістичної надії на злиття історичних доль українського та російського народів через демократизацію та утвердження конституційних засад державного ладу Російської імперії – до переконання, що ідеал федеративної конституційної Росії, виплеканий українськими демократами у ХІХ ст., неприйнятний для імперських сил Росії. Принцип народного суверенітету, з якого зросла західна правосвідомість, виявився незастосовним до російської історії.

Таким чином, підсумовуючи значимо, що:

1. Оскільки у соціальній концепції Б. Кістяківського людина як вільна особистість є найвищою цінністю, він розглядав забезпечення прав націй та пригноблених класів як умову здійснення прав людини, а не підставу для політичної влади тієї або іншої партії або для утвердження певної ідеології. Разом з тим український мислитель ніколи не забуває про своє національне коріння, про необхідність вільного розвитку всіх націй.

2. У підході до українського питання Кістяківський пройшов до усвідомлення, що причина нехтування правом українського народу на самостійний культурний розвиток полягає не в соціально-економічних та правових факторах, а в російському національному егоїзмі. Позиція Богдана Кістяківського – культурницький автономізм, однак на політичному, державницькому контексті національної ідеї він не акцентував, оскільки підхід до суспільства з позиції національної диференціації заводить у суперечність з принципами ліберальної ідеології, за якими головна мета суспільного розвитку та його цінність – свобода і рівність прав особи.

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. Фабрикація націоналізма // *Літературно-науковий вістник*. 1911. Т.54. С. 128-134.
2. Хатченко А. (Кистяковский Б.А.). Юрий Юрьевич Цветковский, как общественный деятель (Памяти одного из последних украинофилов) // *Украинская жизнь*. 1913. №7-8.
3. Депенчук Л.П. Богдан Кістяківський. Київ: «Основи», 1995. 174 с.
4. Соловьев В. Сочинения: В 2-х т./ Сост. и подгот. текста Н.В. Котрелева. – Москва: «Правда», 1989. Т. 1: Философская публицистика. 687 с.
5. Українець (Кистяковский Б.А.) К вопросу о самостоятельной украинской культуре // *Русская мысль*. 1911. №5. С. 131-146.
6. Кістяківський Б. Українці і російське суспільство // *Філософська і соціологічна думка*. 1992. №1. С. 132-135.

Weapons as a substrate of violence: philosophical and legal aspect

Slyusar Vadym

*Doctor of Sciences (Philosophy), Associate Professor,
Professor of the Department
of Philosophy and Political Science
of Zhytomyr Ivan Franko State University,*

Lymanets Olexandr

*Senior forensic expert in arms research sector
of the Zhytomyr Scientific Research Forensic Center
of MIA of Ukraine*

The direction of the social process also implies that the system at each subsequent phase approaches a certain chosen pattern. This allows us to talk about the possibility of a linear measurement of social transformations in general, based on the analysis of the whole set of factors, and depending on changes in their substantive characteristics, in particular violence. The linear dimension of the study implies the presence of criteria that have a certain numerical dimension and act as a kind of coordinate system. To measure development as a process of changes in the forms of matter, A. Lastochkin proposes substrate, functional, structural and systemic criteria, emphasizing that the substrate is the main, because the substrate acts as a carrier of functions, connections and relations, and they, in turn, – its manifestation [3, p. 23]. In the context of social phenomena and processes analysis, this criterion applies to the social substrate, which, on the one hand, contains man, and on the other – humanized (objectified) nature, i.e., a complex of “social things”. Things get the property of social conditionally, based on the way natural material is organized, their functional purpose, place in social ties and relations, values, and so on. Of course, this criterion can be applied to the measurement of violence in a period of social transformation, in particular, the means of violence and its counteraction allow to detect armed violence. However, the presence of weapons, depending on the type and evolutionary forms (modernity), as well as the fact and scale of its use, do not allow to establish a reliable link with violence and the level of aggression, because they do not take into account cultural features [4, p. 218].

"Thus," in some societies, the carrying and / or storage of weapons is a way to prevent aggression by others (e.g., American, Brazilian societies), an ethnocultural

tradition (e.g., Yemen), or a condition for a mobile army (e.g., Swiss). Another substrate indicator of the degree of violence may be the calculation of the amount of material damage in monetary terms, as damage to the object is one of the main signs of violence. But this figure does not take into account mental and moral damage. That is why the substrate criterion is appropriate in the linear measurement of violence, but it cannot be determined as the main one, but should be considered in combination with others.

The assertion of certain forms of violence that are determinative in relation to social transformations, as a rule, is not spontaneous. Accordingly, the weakening of the influence of irrational forms of violence creates in the public consciousness the need to understand the inevitability of violence as the main tool of social transformation. This allowed a number of researchers, in particular A. Dmitriev and I. Zalysin, to talk about such a criterion for measuring violence as efficiency and effectiveness. This criterion, in their opinion, depends directly on the adequacy of the resources available to the perpetrator. They identified human resources as the main resources for violence (the number of people who support and commit acts of violence, including armed groups); armed (a set of instruments of violence); material (primarily, property, finance, economic system, means of communication); organizational (means to ensure orderliness and systemic influence) [5, p. 234].

A significant indicator of the measurement of violence in social transformations is the substrate. It presupposes the existence of a substantial material basis, a set of material values that determine the assertion of appropriate forms of violence. To establish “mythical” violence, such a substrate is a weapon. The role of this substrate as an indicator of the development of “mythical” violence was mentioned by F. Engels, who, continuing the figurative description of economic and political relations proposed by E. Dühring on the principle of “Robinson Crusoe – Friday”, emphasizes the place of violence in them. Robinson is the subject of Friday’s violence because he has more powerful weapon – until the object gets stronger. But the logical question is the nature of the weapons origin in general, because violence is not limited to a specific act of will, but involves the use of appropriate tools, because the winner is the one who has the most perfect weapon at the time of violence. This statement allowed F. Engels to conclude that the victory of violence is based on the production of weapons, and the production of weapons, in turn, is based on production in general, respectively, on “economic power”, on “economic status”, on material resources. at the disposal of violence [6, p. 102]. The use of weapons by the authorities legitimizes the right of protesters to respond adequately, both in the form

of mass protests and violence with weapons. Thus, the beating of students using rubber truncheons as a form of punitive weapon on Independence Square on November 30, 2013 caused mass protests with the use of appropriate weapons by their participants in response. The increase of this substrate, its modernization, eventually lead to open armed confrontation and mass casualties. In addition to weapons, the substrate can be technical means of disseminating ideas, slogans about the need for social change, which include printed materials (leaflets, bulletins, posters, newspapers), loudspeakers, paraphernalia, etc. Cultural monuments are a substrate for the assertion of “transcendent” violence. And not only the emergence of monuments that capture a new stage in the development of society (for example, monuments to new heroes and events, portraits of new political leaders in public institutions, clothing attributes), but the destruction of those who embodied previous rules and regulations. Published laws, the Constitution, declarations, and so on are the substrate of “rational” violence.

References:

1. Ласточкин А.В. Социальная форма материи (Основы марксистской социальной онтологии). Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1990. 180 с.
2. Слюсар В.М. Насилля: соціально-філософська природа. Житомир: Вид-во Євенок О.О., 2017. 450 с.
3. Дмитриев А.В. Залысин И.Ю. Насилие. Социально-политический анализ. Москва: Российская политическая энциклопедия, 2000. 328 с.
4. Engels F. Herr Eugen Dühring's Revolution in Science: https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/anti_duhring.pdf

Виборна монархія як нетипова форма правління: історія і сучасність

*Тараненко Тетяна Вікторівна,
студентка 1 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Актуальність науково-теоретичного осмислення тематики, пов'язаної як з історичними, так і з сучасними типами та формами держави, не втрачатиметься з огляду на стійку тенденцію до їх мінливості та модифікованості. Нетиповість форм правління як одного з елементів форми держави полягає в тому, що вони поєднують в собі базові ознаки «класичних» моделей – монархії і республіки.

Монархія як форма державного правління небезпідставно вважається однією із найдавніших, оскільки склалася ще на початку формування держави в давньосхідних суспільствах. Подібна організація влади здійснювалася на жорстко централізованій основі, була найбільш ефективною, зрозумілою, відповідала найсуворішій регламентації повсякденного життя людей. Оскільки монархічна форма правління продовжує існувати дотепер, то це свідчить про її здатність адаптуватись до різних історичних, економічних, політичних і світоглядних умов розвитку суспільства. Кількість держав, які мають монархічну форму правління в сучасному світі, є значною. Тому говорити про її зникнення немає жодних підстав. Понад те, монархія залишається непорушною та традиційною формою правління як для багатьох європейських держав, так і для значної кількості країн мусульманського світу.

У самому терміні «монархія» безпосередньо відображений її зміст (лат. monarchia від грец. μοναρχία – «єдиновладдя»: μόνος – «один, єдиний» и αρχή – «влада, правління»), тобто моноправління, яке характеризувалося стійкістю, стабільністю, довготривалістю, оскільки зумовлювалося сутністю держави станово-кастового суспільства [1, с. 255]. Загальновідомо, що для монархічної форми правління характерні три основні ознаки: безстроковість (довічність), престолонаслідування (спадковість) та непогіршеність трону (безвідповідальність).

Безстроковість означає, що влада монарха не обмежується певним строком повноважень, а тому існує лише два способи припинення повноважень монарха – смерть або зречення/абдикація (монарх добровільно припиняє свої

повноваження, а відтак не вважається главою держави). Наприклад, у квітні 2013 р. королева Нідерландів Беатрикс відмовилась від престолу на користь сина – принца Оранського. Офіційна церемонія зречення відбулась в Японії у квітні 2019 р., коли імператор Акіхіто передав трон своєму синові Нарухіто.

Престолонаслідування означає, що монарх отримує свою владу у спадок від попередників, тобто вакантний престол безстроково займає конкретний представник правлячої династії. Такий спосіб є традиційним для держав з монархічною формою правління (Бельгія, Великобританія, Норвегія, Таїланд, Данія, Японія, Швеція тощо). Порядок престолонаслідування зазвичай визначається конституцією або конституційним законом, можуть враховуватися правові звичаї і традиції, династичні зв'язки та релігійні канони. Зокрема, у Сполученому Королівстві Великої Британії – це Закон про престолонаслідування 1710 р., у Швеції – Закон 1810 р. з поправками 1974 р., в Японії – Закон про Імператорський дім 1947 р. снує декілька спадкових систем престолонаслідування – салічна, кастильська, шведська, австрійська, мусульманська.

Під непогіршеністю трону розуміється факт того, що монарх не несе відповідальності за свої дії перед підданими. Його витоки можна віднайти ще в давніші часи, але саме в епоху Середньовіччя сформувався постулат про «Божу милість», яка втілюється в особі, рішеннях та вчинках монархів Західної Європи, що спрямовані на загальне благо та утвердження справедливості. Російський абсолютизм увібрав у свій зміст крайні форми «освіченого абсолютизму», поєднавши їх з кріпосництвом, невіглаством, феодалними порядками та повним безправ'ям низів.

За останніми даними, у світі нині існує понад 45 монархій: у Європі – 12 (Андорра, Бельгія, Ватикан, Великобританія, Данія, Іспанія, Ліхтенштейн, Люксембург, Монако, Нідерланди, Норвегія, Швеція), в Америці – 10 (Канада, Антигуа й Барбуда, Багамські Острови, Барбадос, Беліз, Гренада, Сент-Вінсент і Гренадини, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Лусія, Ямайка), в Австралії та Океанії – 9 (Австралія, Нова Зеландія, Папуа-Нова Гвінея, Соломонові Острови, Тонга, Тувалу, Самоа, Острови Кука та Ніуе); в Азії – 13 (Бутан, Бахрейн, Бруней, Йорданія, Малайзія, Непал, Камбоджа, Кувейт, Катар, Об'єднані Арабські Емірати, Оман, Саудівська Аравія, Таїланд, Японія); в Африці – 3 (Лесото, Марокко, Свазіленд) [2, с. 144-145].

Варто підкреслити, що наведений вище перелік монархічних держав відображає сучасну державно-правову дійсність досить умовно, оскільки не всі

вони володіють необхідними ознаками для їх віднесення до держав монархічного типу. Формальні ознаки монархії (спадковість, безстроковість та безвідповідальність глави держави) не притаманні для всіх без винятку держав. Тому традиційною монархією є лише та держава, в якій політична влада зосереджена в руках її глави (монарха) [3, с. 24].

Однією з нетипових форм монархічної форми правління є виборна монархія. Зазначимо, що під виборною монархією розуміється такий її тип, коли новий монарх після припинення повноважень попереднього обирається парламентом, членами монаршої родини або іншим спеціальним органом. Саме така особливість вказує на те, що цей вид форми правління поєднує в собі елементи монархії і республіки.

З цієї точки зору безумовний інтерес становить Ватикан. Як відомо, «князі церкви» обирають Папу. Водночас вважається, що Папа, обираючи собі нове ім'я, позбавляється минулого, успадковуючи свій трон від апостола Петра. Схожа традиція діє в своєрідних федеративних виборних монархіях – Малайзії та Об'єднаних Арабських Еміратах. У кожній із цих держав глава держави переобирається раз на п'ять років. Це зближає главу держави – монарха з президентом, а монархічну форму правління з республіканською. Однак обидві держави залишаються монархіями, тому що главою держави не може бути обраний будь-який громадянин, що відповідає виборчим вимогам, а тільки один з «місцевих монархів» – правителів складових частин федерації. У Малайзії дев'ять із 13 суб'єктів федерації очолюються спадкоємними султанами (керування в чотирьох інших організоване інакше), тільки ці дев'ять утворюють Раду правителів, що раз на п'ять років обирає главу держави.

Зазначимо, що такий різновид монархічної форми правління застосовувався ще в архаїчну епоху (давньоримські царі обиралися коміціями). У період Середньовіччя – ханами Монгольської імперії ставали лише за згоди курултаю, французький спадкоємець престолу затверджувався за життя батька тощо.

Класичними прикладами виборних монархій можуть служити Священна Римська імперія німецької нації, де імператор обирався сімома курфюрстами, Вестготське королівство, Польща і пізніше Річ Посполита, де з припиненням династії П'ястів в 1370 р. король став обиратися сеймом і була офіційно проголошена республіка.

У Новий час виборний принцип при обранні монарха часто застосовувався при створенні нових держав. Зокрема у такий спосіб для заснування династії

були обрані перші королі Греції, Румунії, Болгарії, Норвегії, де надалі престол передавався у спадок. Подібна практика застосовувалась тоді, коли на зміну попередній приходила наступна династія. Так, наприклад, парламентом були обрані королі Англії Генріх IV, Вільгельм III Оранський та король Франції Луї-Філіп.

Виборними монархіями також були недовговічні Імперія Гаїті, що існувала упродовж 1804-1806 рр., і маріонеткове Піндсько-Мегленське князівство, що проіснувало з 1941 по 1944 рр. в Екваторіальній Африці дотепер рада старійшин обирає строком на один рік племінних королів, а через рік рада знову підтверджує або не підтверджує повноваження обраного правителя.

Вважається, що на теперішній час класична виборна монархія існує лише в трьох державах світу: Камбоджа, де король обирається Королівською радою трону з числа членів монаршої родини; Малайзія, де Верховний правитель (Янг-ді-Пертуан-Агонг) обирається на 5-річний термін правителями султанатів Малайзії зі свого числа; Мальтійський орден, де Князь і Великий магістр обирається пожиттєво.

Окремі ознаки виборної монархії простежуються в формі правління Андори, де одним з двох керівників є президент Франції; Об'єднані Арабські Емірати, де президентом обирається один зі спадкових емірів; Свазіленд, де члени сім'ї вибирають з числа монарших дружин матір майбутнього короля; Саудівська Аравія, де спадкоємець престолу обирається на сімейній раді династії Саудідів зі свого числа. Крім цього, радою племен обирається король маорі, який не має реальної влади в Новій Зеландії, вожді у Волліс і Футуна, деякі традиційні африканські монархи.

Отже, підсумовуючи, варто зазначити, що нетипові форми правління, які поєднують в своїх ознаках монархічні та республіканські форми, почали застосовуватись ще з архаїчних часів і продовжили практику свого використання дотепер. Виборна монархія як одна із таких форм виявилась зручною і ефективною для суспільно-політичних реалій окремих держав або квазідержавних утворень, оскільки зберігає в собі класичні риси, притаманні монархічному правлінню, та відображає сучасні тенденції державно-правового розвитку.

Список використаних джерел:

1. Сравнительное конституционное право: учебное пособие / отв. ред. В.Е. Чиркин. Москва: Международные отношения, 2002. 655 с.

2. Терещук М.М. Різновиди монархічної форми правління: порівняльна характеристика // Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. праць. Київ: Ін-т держави і права НАН України ім. В.М. Корецького. 2007. Вип. 38. С.139-148.

3. Чиркин В.Е. Нетипичные формы правления // Государство и право. 1994. № 1. С. 24.

Науковий керівник:
Лубко Інна Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького

***Актуальні питання конституційного права,
муніципального права, адміністративного права і процесу,
фінансового права, інформаційного права, організації та
діяльності судових і правоохоронних органів***

**Інститут почесного громадянства в Україні
(на прикладі Черкаської області)**

***Коваль Тетяна Владиславівна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького***

У теорії конституційного права інститут почесного громадянства посідає особливе місце. На відміну від звичайного громадянства, що виявляється у реальному правовому зв'язку між фізичною особою і державою, наділенні їх взаємними правами та обов'язками, почесне громадянство розглядається як зв'язок символічний, своєрідний спосіб відзначення громадянина (іноземця, особи без громадянства) за видатні досягнення перед державою або її адміністративно-територіальною одиницею. Його наявність не пов'язується із громадянським (правовим) станом особи, а розглядається як особливий вид нагород (відзнак, звань) органів державної влади та місцевого самоврядування.

Історія почесного громадянства в Україні нараховує не одне століття, тому й викликає науковий інтерес не лише в юристів [1], [2], а й у вчених-істориків [3]. Втім, кількість подібних досліджень є порівняно незначною. Водночас, упродовж останніх років спостерігається виразна тенденція до зростання кількості прийнятих на різних рівнях (обласному, районному, міському і навіть сільському) документів (положень), що регламентують порядок присвоєння вказаного звання. Побіжно варто пам'ятати, що в Україні відсутнє почесне громадянство держави (принаймні, у Законах України «Про громадянство України» від 18 січня 2001 р. [4], «Про державні нагороди України» від 16 березня 2000 р. [5] не міститься жодної згадки про нього), тобто рішення про

присвоєння звання почесного громадянина приймається органами місцевого самоврядування і носить локальний характер.

Слід вказати, що у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. також немає прямої згадки про почесне громадянство [6]. При прийнятті відповідних документів органи місцевого самоврядування, як правило, посилаються на ст. 25, 43 вказаного закону, які встановлюють повноваження (компетенцію) місцевих рад.

В Україні порядок присвоєння (надання) відзнаки (звання) почесного громадянина визначається у спеціальному документі – положенні, яке приймається рішенням відповідної місцевої ради. В окремих випадках вказані норми закріплюються у статуті територіальної громади.

У Черкаській області звання почесного громадянина існує на декількох рівнях: обласному, районному, міському, сільському. Очевидно, що формат статті не дозволяє проаналізувати порядок та особливості присвоєння всіх почесних звань, тому зупинимося лише на окремих із них.

Порядок надання звання «Почесний громадянин Черкащини (виникає запитання: чому саме Черкащини, а не Черкаської області? – авт.)» визначено у однойменному Положенні, затвердженому рішенням Черкаської обласної ради від 28 березня 2008 р. Згідно з ним, вказане звання присвоюється жителям Черкаської області, регіонів України, громадянам інших країн за вагомих особистий внесок у розвиток Черкаської області, зокрема економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, спорту, відродження та примноження надбань національної культури, створення матеріальних та духовних цінностей, миротворчу, добродійну діяльність, мужність і відвагу при врятуванні людей, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та стихійного лиха [7]. Вказане формулювання є стандартним і зустрічається у багатьох інших подібних документах.

Право присвоєння звання належить винятково Черкаській обласній раді та затверджується її рішенням за поданням комісії з питань присвоєння вказаного звання. У Положенні визначено коло суб'єктів, які мають право представляти кандидатури на розгляд облради. Це, зокрема, голова Черкаської обласної ради, голова Черкаської обласної державної адміністрації, вище вказана комісія, районні державні адміністрації, постійні комісії Черкаської обласної ради, районні, міські, сільські, селищні ради. При представленні кандидатури для присвоєння звання до комісії суб'єктом ініціативи подається відповідне клопотання та інші документи, наприклад, біографічні дані кандидата,

відомості щодо його нагородження відзнаками, обґрунтування вагомого особистого внеску у розвиток Черкаської області та ін. [7].

У Положенні передбачено також умови, за яких присвоєння почесного громадянства не видається можливим. Це, зокрема, вчинення «кримінального злочину», наявність судимості, не погашеної і не знятої у встановленому законом порядку. Вважаємо, що вживання терміну «кримінальний злочин» є абсолютно некоректним, адже злочином є виключно діяння, передбачене Кримінальним кодексом України. Більше за те, у новій редакції кодексу від 1 липня 2020 р. використовується поняття «кримінальне правопорушення», яке, на нашу думку, і варто вжити у формулюванні статті. Принагідно відзначимо, що у словосполучення «кримінальний злочин» згадується і в положеннях інших адміністративно-територіальних одиниць України.

Рішення про присвоєння звання «Почесний громадянин Черкащини» приймається на сесіях обласної ради щодо кожної кандидатури окремо більшістю від загального складу обласної ради. Почесне звання присвоюється щорічно одній-двом особам один раз.

Особі, удостоєній звання, вручаються посвідчення Почесного громадянина Черкащини, свідоцтво Почесного громадянина Черкащини, нагрудний знак «Почесний громадянин Черкащини». Окрім того, виплачується разова грошова винагорода у розмірі десяти прожиткових мінімумів для працездатних осіб (станом на травень 2021 р. вказана сума становить 22700 грн.). Цікаво, що у початковому варіанті Положення йшлося не про прожитковий мінімум, а про мінімальну заробітну плату, але у відповідно до рішення облради від 8 лютого 2017 р. словосполучення «мінімальна заробітна плата» в усіх відмінках і числах було замінено словами «прожитковий мінімум для працездатних осіб» [8]. Вручення нагородних атрибутів проводиться щорічно на заходах з нагоди річниці утворення області.

Щодо інших пільг, то почесному громадянину Черкащини виплачується довічна щомісячна стипендія у розмірі одного прожиткового мінімуму для працездатних осіб (станом на травень 2021 р. вказана сума становить 2270 грн.). Причому у разі смерті стипендіата або його виїзду на постійне місце проживання за межі України виплата стипендії припиняється з місяця, що настає за місяцем, в якому помер або виїхав стипендіат.

Для порівняння: особа, удостоєна звання Почесного громадянина Одеської області має право на позачергове медичне обслуговування в установах охорони здоров'я обласного підпорядкування; отримання щорічної безкоштовної

путівки у санаторій або будинок відпочинку з оплатою проїзду по Україні за рахунок коштів обласного бюджету; щомісячне отримання з обласного бюджету Одеської області доплати до пенсії у розмірі мінімальної державної пенсії за досягненням пенсійного віку, а у разі смерті сім'ї померлого виплачується грошова компенсація на поховання та встановлення надгробка за рахунок коштів обласного бюджету [9].

Першими звання Почесного громадянина Черкащини отримали І. К. Лутак та М. Ф. Негода у 2008 р. У 2020 р. вказане звання було присвоєне А. І. Хімічу.

Питання про присвоєння звання «Почесний громадянин міста Черкаси» регулюється Положенням, затвердженим рішенням Черкаської міської ради від 13 вересня 2016 р.

Згідно з ним звання «Почесний громадянин міста Черкаси» присвоюється громадянам України, громадянам інших країн, особам без громадянства за вагомий особистий внесок у розвиток міста Черкаси, зокрема, економіки, науки, освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я, спорту, відродження та примноження надбань національної культури, створення матеріальних та духовних цінностей, миротворчу, добродійну діяльність, мужність і відвагу, проявлені при захисті територіальної цілісності та незалежності України, врятуванні людей, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та стихійного лиха [10].

Процедура присвоєння звання почесного громадянина міста Черкаси в цілому подібна до процедури присвоєння звання почесного громадянина Черкащини. Так, право присвоєння належить винятково Черкаській міській раді та затверджується рішенням міської ради за поданням комісії попереднього розгляду матеріалів про нагороди при виконавчому комітеті Черкаської міської ради. Суб'єктами подання кандидатур є міський голова та вище вказана комісія. При представленні кандидатури також подається пакет документів, куди входять біографічні дані, відомості про досягнення особи, характеристика діяльності з обґрунтуванням вагомості особистого внеску в розвиток міста та ін. Знову виключається можливість отримання звання особою, яка «скоїла кримінальний злочин, була засудженою і судимість якої не погашено» [10].

Остаточне рішення про присвоєння почесного звання приймається на сесіях Черкаської міської ради щодо кожної кандидатури окремо, більшістю від загального складу міської ради.

Особі, удостоєній почесного звання, міським головою, або за його дорученням членами виконавчого комітету Черкаської міської ради,

вручаються посвідчення Почесного громадянина міста Черкаси, почесна відзнака та нагрудний знак «Почесний громадянин міста Черкаси». Прізвища нагороджених, їх фотопортрети розміщуються в Галереї слави м. Черкаси за попереднім погодженням. Окрім того, такій особі виплачується пожиттєва щомісячна грошова винагорода в сумі двох прожиткових мінімумів для працездатних осіб (на травень 2021 р. ця сума становить 4540 грн.). До речі, при присвоєнні звання посмертно (така можливість також передбачена положенням) здійснюється виплата грошової премії, розмір якої складає 25 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (станом на травень 2021 р. ця сума становить 56750 грн.) [10].

Як правило, звання «Почесний громадянин міста Черкаси» протягом календарного року надається не більше, ніж одній особі, хоча можливі і виключення. Вони стосуються нагородження мешканців і вихідців із міста Черкаси – учасників антитерористичної операції, що з 2014 р. проводиться в Донецькій та Луганській областях, які загинули внаслідок поранень, отриманих під час виконання військового обов'язку і яким вищезазначене звання присвоюється посмертно [10].

Отже, інститут почесного громадянства в Україні носить місцевий (локальний) характер. Він не має нічого спільного із реальним громадянством, яке відображає правовий зв'язок особи з державою, наявність взаємних прав і обов'язків. Це лише одна із форм відзначення особи за заслуги перед територіальною громадою. З огляду на це доцільнішим, на нашу думку, є вживання терміну «інститут почесного громадянина». Водночас, підтримуємо пропозицію А. Майдебури щодо необхідності чіткої регламентації процедури присвоєння звання почесного громадянина у Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» та внесення до нього відповідних змін.

Список використаних джерел:

1. Телькінена Т. Почесне громадянство міста як маркер нашої європейськості (Дніпро & Варшава, Краків, Вроцлав, Люблін) // *Альманах права*. 2016. Вип.7. С. 385-389.

2. Майдебура А. М. Звання почесний громадянин як особливий вид нагород органів місцевого самоврядування // *Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць*. О.: Юридична література, 2011. Вип. 61. С. 150-156.

3. Водотика Т., Водотика С. Почесне громадянство міст підросійської України у другій половині XIX ст.: стратегії вдячності та лояльності // *Український історичний журнал*. 2019. №6. С. 58-68.

4. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 р. №2235-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 05.05.2021).

5. Про державні нагороди України: Закон України від 16 березня 2000 р. № 1549-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14#Text> (дата звернення: 05.05.2021).

6. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР URL: [#n3](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр) (дата звернення: 05.05.2021).

7. Про відзнаку обласної ради «Почесний громадянин Черкащини»: Рішення Черкаської обласної ради від 28 березня 2008 р. № 16-16/V URL: <https://www.oblrada.gov.ua/241-28032008-xvi-sesya-oblasnoyi-radi> (дата звернення: 07.05.2021).

8. Про внесення змін до деяких рішень Черкаської обласної ради: Рішення Черкаської обласної ради від 8 лютого 2017 р. № 12-29/VII. URL: <https://www.oblrada.gov.ua/4651-xi-sesia-oblasnoii-radi-vi-sklikannia> (дата звернення: 07.05.2021).

9. Про обласну відзнаку – звання «Почесний громадянин Одеської області»: Рішення Одеської обласної ради від 11 вересня 2009 р. № 907-V URL: <http://oblrada.odessa.gov.ua/pro-oblasnu-radu/konkursy-ta-nagrody/pochesnyj-gromadyanyn-odeskoji-oblasti> (дата звернення: 07.05.2021).

10. Про затвердження положень про відзначення міськими нагородами: Рішення Черкаської міської ради від 13 вересня 2016 р. № 2-900 URL: <http://chmr.gov.ua/myrada/html/212035.php?id=212035> (дата звернення: 07.05.2021).

**Актуальні питання ознак об'єктивної сторони
адміністративного правопорушення**

***Комзюк Володимир Трохимович,**
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

***Комзюк Анатолій Володимирович,**
студент 3 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Об'єктивна сторона є однією з ознак (елементом) складу адміністративного правопорушення, яка має велике теоретичне і практичне значення, вона дає характеристику суспільної шкідливості проступку, його спрямованості, тому від її розуміння, правильного визначення залежить і правильна кваліфікація адміністративних правопорушень. Питанням складу адміністративного правопорушення приділяли значну увагу багато науковців-адміністративістів, зокрема, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, Є.В. Додін, Р.А. Калюжний, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, Д.М. Лук'янець, О.М. Музичук, Д.В. Приймаченко та інші, але окремі ознаки об'єктивної сторони правопорушення науковцями розуміються неоднаково, суперечливо, а окремі розкрито недостатньо, тому і сьогодні є потреба в подальшому їх дослідженні.

Поняття об'єктивної сторони адміністративного правопорушення науковці визначають по-різному, вказуючи також різні ознаки об'єктивної сторони та виділяючи обов'язкові і необов'язкові (факультативні) ознаки. В. К. Колпаков, досліджуючи об'єктивну сторону адміністративного правопорушення, зазначає, що «об'єктивну сторону складу адміністративного правопорушення утворюють ознаки, що характеризують зовнішні прояви проступку... У реальній дійсності вичленити в діяльності людини зовнішню і внутрішню сторони неможливо. Людська діяльність являє собою визначену психофізичну єдність. У вчинках людини, у її діяльності або бездіяльності завжди виділяється її психічний

настрій, прагнення до досягнення поставленої мети. Крім того, сторонній спостерігач про внутрішні переживання, думки, почуття, цілі людини може судити тільки за зовнішніми проявами її поведінки... Саме тому, забороняючи під страхом покарання ті або інші діяння, законодавець у першу чергу описує їх зовнішні прояви [1, с. 268]. На думку авторів підручника «Адміністративне право України. Академічний курс», «об'єктивна сторона проступку – це те, в чому проступок проявляється назовні, відповідна поведінка особи, наслідки заподіяної шкоди об'єкту посягання; це відповідний процес дії протягом визначеного часу [2, с. 434]. Ці ж автори вказують, що «об'єктивну сторону характеризують такі ознаки: а) діяння (дія або бездіяльність); б) шкідливі наслідки проступку; в) причинний зв'язок між діянням і суспільно шкідливими наслідками. Це обов'язкові ознаки адміністративного проступку. Поряд з ними існують необов'язкові (факультативні) ознаки об'єктивної сторони адміністративного проступку – місце, спосіб, час, засоби, обставини скоєння проступку» [2, с. 434]. С. Стеценко вважає, що «об'єктивна сторона адміністративного правопорушення – це зовнішні ознаки та обставини, що характеризують адміністративне правопорушення» [3, с. 234]. До ознак об'єктивної сторони цей науковець відносить такі ж ознаки, як і попередні автори, і також обов'язковими вважає діяння (дія чи бездіяльність), шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками, інші ознаки вважає необов'язковими (факультативними) [3, с. 235-236]. Але більшість науковців, визначаючи поняття і ознаки об'єктивної сторони адміністративного правопорушення, до обов'язкових ознак відносять лише діяння (дія або бездіяльність), інші ознаки вважають необов'язковими [4, с. 29; 5, с. 17; 6, с. 334; 7, с. 193]. Деякі науковці приблизно однаково визначають поняття об'єктивної сторони, вказуючи, що це «сукупність зовнішніх ознак проступку, які визначають акт зовнішньої поведінки правопорушника. Це система передбачених нормою адміністративного права ознак, які характеризують зовнішній бік правопорушення» [4, с. 29; 6, с. 333; 7, с. 193]. Ці ж науковці, називаючи такі ж ознаки об'єктивної сторони, як і інші науковці, додатково вказують і такі ознаки, як знаряддя та умови вчинення адміністративного правопорушення.

Враховуючи наведені вище думки науковців, можна дати таке визначення **поняття об'єктивної сторони адміністративного правопорушення**: це закріплена у нормах адміністративного законодавства сукупність зовнішніх ознак проступку, те, в чому він проявляється назовні – протиправна поведінка

особи, наслідки заподіяної шкоди об'єкту посягання та інші зовнішні ознаки. Такими ознаками ми вважаємо діяння (дія або бездіяльність), суспільно шкідливі наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно шкідливими матеріальними наслідками, що настали, місце, час, спосіб, обстановка, умови, засоби та знаряддя вчинення адміністративного проступку тощо, при цьому ми погоджуємося з думкою більшості науковців, що обов'язковою ознакою є лише діяння, всі інші ознаки є необов'язковими (факультативними), вони присутні в окремих адміністративних правопорушеннях. Слід акцентувати на деякій умовності щодо обов'язковості і необов'язковості ознак об'єктивної сторони, оскільки діяння ми вважаємо обов'язковою ознакою тому, що воно присутнє у всіх без винятку адміністративних правопорушеннях, на відміну від інших ознак. Якщо ж будь-яка інша ознака для того чи іншого правопорушення прямо закріплена у нормі законодавства і впливає на його кваліфікацію, то така ознака для об'єктивної сторони цього конкретного адміністративного правопорушення є обов'язковою, про що буде сказано далі і розглянуто на конкретних прикладах.

Охарактеризуємо кожну з ознак об'єктивної сторони правопорушення. **Діяння** – це дія або бездіяльність, свідомі, вольові, протиправні поступки, що проявляються через поведінку особи. **Дія** – це протиправна, свідома, вольова, *активна поведінка* особи, яка завдає або створює реальну загрозу завдання шкоди об'єкту. **Бездіяльність** – це протиправна, свідома, вольова, *пасивна поведінка* особи, невиконання нею певних обов'язків, що покладаються на неї відповідними правовими нормами або вимогами уповноважених державою осіб (невиконання законних вимог прокурора; невиконання законних вимог державного виконавця тощо), або *невчинення відповідних дій*, які особа зобов'язана вчинити згідно з приписами правових норм і має змогу вчинити (наприклад, неявка військовозобов'язаних на виклик у військовий комісаріат без поважних причин; проживання без паспорта тощо). Необхідними умовами бездіяльності є *обов'язковість і можливість діяти* в конкретній обстановці.

Важливою ознакою об'єктивної сторони адмінпроступку є **суспільно шкідливі наслідки** діяння. Шкідливі наслідки адміністративного проступку – це ті негативні зміни, які настають внаслідок вчинення адміністративного правопорушення, та шкода, що завдається об'єкту посягання – суспільним відносинам і цінностям, що охороняються. Згідно законодавства, виділяють дві групи шкідливих наслідків адміністративних проступків: *матеріальні і формальні*, тому і проступки виділяють з матеріальним складом і проступки з

формальним складом. *Адміністративні проступки з матеріальним складом* – це такі правопорушення, для об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення не тільки факту діяння, а й шкідливих матеріальних наслідків (наприклад, ст. 76 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) – «знищення корисної для лісу фауни»; ст. 153 КУпАП – «знищення або пошкодження зелених насаджень» [8]). Об'єктива сторона цих правопорушень характеризується такими ознаками, як знищення, пошкодження, псування, загибель тощо. *Адміністративні правопорушення з формальним складом* – це такі правопорушення, для об'єктивної сторони яких закон вимагає встановлення тільки факту власне діяння. Шкідливі наслідки в цих правопорушеннях хоча і настають, але не мають матеріального вираження, ознаками складу правопорушення не охоплюються (наприклад, ухилення від огляду на стан сп'яніння; порушення різних правил; порядку; невиконання вимог тощо). Слід мати на увазі, що більшість адміністративних проступків – з формальним складом.

Якщо адміністративне правопорушення з матеріальним складом, при його кваліфікації обов'язково потрібно встановлювати шкідливі матеріальні наслідки і причинний зв'язок між діянням і суспільно-шкідливими матеріальними наслідками, що настали, вони є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони адміністративних правопорушень з матеріальним складом.

Причинний зв'язок між діянням і суспільно-шкідливими матеріальними наслідками – це той безпосередній зв'язок, що існує між вчиненим протиправним діянням і шкідливими матеріальними наслідками, що настали. Наявність причинного зв'язку означає, що діяння – це необхідна причина виникнення шкідливих матеріальних наслідків, без цієї умови виникнення даного наслідку неможливе. Діяння повинно в часі передувати наслідку і – головне – має цей наслідок викликати, щоб був наявним причинний зв'язок.

Інші ознаки об'єктивної сторони можуть бути присутні в окремих адміністративних правопорушеннях, але в більшості адмінправопорушень вони відсутні, тому їх вважають необов'язковими, якщо ж для відповідного адмінправопорушення вони прямо закріплені нормою адміністративного законодавства як ознака складу правопорушення, то для об'єктивної сторони такого адмінправопорушення вони є кваліфікуючою, обов'язковою ознакою.

Так, **місце** – це конкретне місце, вказане в нормі адміністративного законодавства як ознака складу адміністративного правопорушення (територія, споруда, транспортний засіб тощо), де вчиняється протиправне діяння і де його

вчинення заборонено (наприклад, заборонене місце для адмінправопорушення, передбаченого статтею 85 КУпАП; громадське місце для правопорушення, передбаченого ст. 173 КУпАП; невідведене місце, населений пункт для правопорушення, передбаченого ст. 174 КУпАП; поїзди, міський транспорт, судна водного транспорту для правопорушення, передбаченого ст. 135 КУпАП; вантажні двори, склади, шлюзи для правопорушення, передбаченого ст. 136 КУпАП тощо [8]).

Спосіб – це певні прийоми, способи, методи, послідовність та варіант дій, що застосовуються для вчинення протиправного діяння. Слід сказати, що будь-яке адмінправопорушення вчиняється якимось способом, але якщо такий спосіб передбачений і заборонений адміністративно-правовою нормою як ознака складу адмінправопорушення і впливає на його кваліфікацію, то цей спосіб для об'єктивної сторони даного адмінправопорушення є обов'язковою ознакою (наприклад, заборонений спосіб для адмінправопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 85 КУпАП; торгівля з рук для правопорушення, передбаченого ст. 160 КУпАП; прихована від огляду передача для правопорушення, передбаченого ст. 188 КУпАП; злісне ухилення для правопорушень, передбачених статтями 185-3, 185-4 КУпАП; публічне використання для правопорушення, передбаченого ст. 173-3 КУпАП тощо [8]).

Час – це конкретний проміжок часу в межах доби, року, чи якогось процесу або діяльності, дії норм законодавства тощо, коли вчиняється протиправне діяння. Якщо такий час передбачений і заборонений нормою адміністративного права як ознака складу адміністративного правопорушення і впливає на його кваліфікацію, то для об'єктивної сторони даного адміністративного правопорушення час є обов'язковою ознакою (наприклад, заборонений час для правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 85 КУпАП; визначений час для правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 187 КУпАП; час судового засідання для правопорушення, передбаченого ст. 185-3 КУпАП; час досудового розслідування для правопорушення, передбаченого ст. 185-4 КУпАП; час проходження зборів для правопорушення, передбаченого ст. 172-20 КУпАП тощо [8]).

Обстановка – це сукупність умов, факторів, за яких вчиняється протиправне діяння, або які спричинені таким діянням, характер місцевості, порядок розташування відповідних предметів тощо. Якщо обстановка передбачена нормою адміністративного законодавства і закріплена як ознака складу адміністративного правопорушення, що впливає на його кваліфікацію,

то вона є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони даного правопорушення (наприклад, аварійна обстановка для правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 122 КУпАП [8]).

Умови – це передбачені законодавством правила, вимоги, положення, що діють в межах певного періоду, які регламентують поведінку і діяльність відповідних суб'єктів. Якщо умови передбачені нормою адміністративного законодавства і закріплені як ознака складу адміністративного правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, то такі умови є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони даного правопорушення (наприклад, умови особливого періоду для військових адмінправопорушень, передбачених статтями 172-10 – 172-20 КУпАП [8]).

Знаряддя – це ті предмети, якими вчиняється адміністративне правопорушення. Якщо знаряддя вказано і закріплено в адміністративно-правовій нормі як ознака складу адміністративного правопорушення і впливає на його кваліфікацію, то воно є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони даного правопорушення (наприклад, вогнепальна, холодна метальна чи пневматична зброя для правопорушення, передбаченого статтею 174 КУпАП; заборонені знаряддя полювання для правопорушення, передбаченого ч. 1 статті 85 КУпАП; промислові знаряддя лову для правопорушення, передбаченого ч. 4 статті 85 КУпАП тощо [8]).

Засоби – це речі, предмети, речовини, засоби, які використовуються для вчинення протиправного діяння і за допомогою яких воно вчиняється. Якщо засоби вказані в нормі адміністративного законодавства і закріплені як ознака складу адміністративного правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, то вони є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони даного правопорушення (наприклад, хімічні і радіоактивні речовини, нафта та нафтопродукти для правопорушення, передбаченого статтею 52 КУпАП; відходи для правопорушення, передбаченого статтею 73 КУпАП; транспортні засоби для правопорушення, передбаченого статтями 121-1, 122 КУпАП; засоби вимірювальної техніки для правопорушення, передбаченого статтею 171 КУпАП; фальсифіковані вимірювальні прилади чи інструменти для правопорушення, передбаченого статтею 171-2 КУпАП тощо [8]).

Таким чином, нами визначено поняття і розкрито ознаки об'єктивної сторони адміністративного правопорушення на основі аналізу наукових думок провідних вчених-адміністративістів, що сприятиме кращому засвоєнню цього матеріалу студентами-правниками, а також допоможе при практичній

кваліфікації відповідних адміністративних правопорушень у правозастосовній діяльності.

Список використаних джерел:

1. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник. Київ, 1999. 736 с.

2. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник у двох томах. Том 1. Загальна частина. Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). Київ, 2004. 584 с.

3. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: навчальний посібник. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Київ, 2009. 640 с.

4. Ващенко С.В., Поліщук В.Г. Адміністративна відповідальність: навчальний посібник. Запоріжжя: Юридичний інститут МВС України, 2001. 142 с.

5. Комзюк А.Т., Гуменюк В.А., Джагупов Г.В. та ін. Адміністративна відповідальність в Україні: навч. посібник. За заг. ред. А.Т. Комзюка. 3-є вид., доопр. Харків, 2007. 80 с.

6. Курс адміністративного права України: підручник. В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко та ін. За ред. В.В. Коваленка. Київ, 2012. 808 с.

7. Адміністративне право України: підручник. Вид. 2, змін. і доп. За заг. ред. Т.О. Коломоєць. Київ, 2012. 528 с.

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Кодекс від 07.12.1984 р. № 8073-Х / Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення – 05.05.2021).

Правові аспекти діяльності центральних банків щодо реалізації монетарної політики шляхом упровадження від'ємних відсоткових ставок

*Майстренко Олексій Сергійович,
аспірант кафедри фінансів, банківської справи та страхування
Університету банківської справи*

Політика від'ємних відсоткових ставок (NIRP), що упроваджується нині у багатьох провідних країнах світу, активно підтримується європейським співтовариством, є новим, нетрадиційним інструментом монетарної політики. В теорії економічної думки ще зовсім недавно припускалося, що нижньою межею процентної ставки є нульовий рівень. Проте запровадження політики від'ємних відсоткових ставок у європейських країнах, Японії, Англії тощо є сьогодні реальністю, з якою варто рахуватися, і яка є виправданою, тобто дієвою, і, навіть, необхідною на певному етапі економічного розвитку окремо взятої держави.

Для стимулювання економіки на шляху вирішення посткризових економічних проблем, зокрема, для боротьби з дефляцією, для стримування росту курсу національних валют від'ємні відсоткові ставки упроваджено Європейським центральним банком, шведським Riksbank, Банком Японії, Національним банком Угорщини, Національним банком Данії, Національним банком Швейцарії та іншими [5, с. 7].

Для запровадження від'ємних ставок в Україні немає достатніх підстав. Нині спостерігаємо зниження внутрішнього споживчого та інвестиційного попиту, що відбувається на фоні зменшення світової ділової активності, девальвацію гривні, наявність значної частки готівки та доларизацію української економіки, що ускладнює залучення фінансування до України. Ураховуючи непередбачуваність наслідків, завданих пандемією COVID-19 як на світову економіку, так і вітчизняну, а також сучасні українські реалії, зокрема падіння індексів очікувань ділової активності та споживчих настроїв, все це дає підстави НБУ визначити облікову ставку на рівні 6 відсотків. При цьому прогнозоване збільшення облікової ставки до кінця 2021 року визначається в діапазоні 6,5%-7,5%. Для стабілізації економіки України слід впровадити низку заходів монетарного впливу, що дозволить знизити вартість кредитних ресурсів, зробити їх доступнішими, сприятиме структурному коригуванню грошових

потоків, що дозволить запровадити інноваційно-інвестиційні проекти із залученням іноземного капіталу.

Реалізацію економічної стратегії держави, ключова роль в якій відводиться грошово-кредитній політиці, що через регулювання грошово-кредитних і валютних відносин впливає на монетарну сферу економіки, її реальний та зовнішній сектори, забезпечують відповідні державні інституції. Відповідно до Господарського кодексу України «грошово-кредитна політика, спрямована на забезпечення економіки економічно необхідним обсягом грошової маси, досягнення ефективного готівкового обігу, залучення коштів суб'єктів господарювання та населення до банківської системи, стимулювання використання кредитних ресурсів на потреби функціонування і розвитку економіки» [1].

Головним суб'єктом грошово-кредитної політики нашої держави є Національний банк України, який згідно з Конституцією України та Законом «Про Національний банк України» є центральним банком держави, органом державного управління, який визначає і реалізує грошово-кредитну політику. Зокрема, стаття 99 Конституції України [4] визначає основну функцію Національного банку України як забезпечення стабільності грошової одиниці.

Аналіз економічної ситуації в країні упродовж останніх 25 років, зокрема, зростання інфляції, руйнація вартості національної валюти, поступовий занепад української банківської системи, дає підстави сучасним науковцям (С. Аржевітін, Н. Заболотна, Н. Циганова, М. Савлук) зробити висновок про наявність суттєвих помилок НБУ в монетарному, валютному і банківському регулюванні, що є наслідком відсутності інституційних та економічних умов для ефективної діяльності НБУ особливо як самостійного органу монетарної влади. «Сучасна законодавча база діяльності НБУ та банківської системи в цілому не в повній мірі відповідає новим вимогам, що постали перед ними в умовах системної кризи та глобальної фінансової нестабільності» [2].

Науковці окреслюють низку проблемних питань пов'язаних з юридично окресленими функціональними обов'язками та правами НБУ. Так в Конституції України визначено основну функцію НБУ, яка полягає в забезпеченні стабільності грошової одиниці. На думку проф. М. Савлука, «в основних законодавчих актах України перед НБУ не ставилась задача безпосередньо впливати на економічне зростання, внаслідок чого потреби розвитку реального сектору економіки опинились на другому плані його монетарної політики. Сам НБУ теж не проявляв ініціативи щодо розширення своїх засобів впливу на реальний сектор економіки з

метою формування його за моделлю, адекватною потребам стабілізації грошової одиниці» [8]. Вітчизняна економіка розвивалася стихійно, переважало прагнення здобути максимальні прибутки в короткі терміни. Це стосується абсолютно всіх сфер діяльності, як підприємців, так і органів державного управління. У такому випадку нині маємо розбалансовану, високо витратну, проінфляційну економіку, яка відповідно не може забезпечити запити населення та слугувати основою для стабілізації національної валюти. Разом з тим Україна має доволі відкриту економіку, вразливу до світових кризових явищ, із високим рівнем присутності іноземної валюти (доларизації), внутрішньо розбалансованою спеціалізацією та нестійким платіжним балансом. У такому разі потрібно «дбати про стабільність грошової одиниці в єдності її внутрішнього та зовнішнього вираження. Єдина власна мета монетарної політики – забезпечення стабільності грошової одиниці – роздвоюється на дві взаємозалежні цілі: внутрішню (інфляція) і зовнішню (обмінний курс) стабільність [2, с. 64].

Закон України «Про Національний банк України» [6] обмежив функції НБУ, визначивши ключовою – задачу стабілізації цін, підмінивши нею стабілізацію гривні, а відповідно і курсову стабілізацію. Саме такі зміни в законодавстві сприяли тому, що НБУ запровадив режим інфляційного таргетування та вільний курс гривні що мало негативні наслідки як для економіки країни, так і всієї соціальної сфери.

Досвід зарубіжних країн свідчить про необхідність виваженої політики щодо нормативного закріплення функціональних обов'язків і прав державних інституцій. Відповідно до Конституцій інших країн центральний банк несе відповідальність не лише за стабільність грошової одиниці, але й за внутрішню (інфляція) та зовнішню (обмінний курс валюти) складові стабільності, за економічне зростання, зайнятість населення. А цілі та заходи політики центрального банку в розвинутих країнах зазнавали змін залежно від тих завдань, які поставали перед державою на кожному конкретному етапі, а не обмежувалися коригуванням цінової стабільності [3].

Американський науковець Дж. Епштейн зазначає, що «практично всі Центральні банки тією чи іншою мірою були залучені у реалізацію «промислової політики», тобто на економічну підтримку та розвиток пріоритетних напрямків держави у конкретний період часу. На думку вченого, для країн з економікою, що розвивається, політика «стимулювання економічного розвитку і підтримки внутрішньої стабільності була важливішою і дала сильніші ефекти, ніж у

розвинених країнах, хоча для досягнення заявлених цілей центральні банки і використовували той самий арсенал інструментів» [9].

Вітчизняний вчений М. Савлук відзначає також важливу роль діяльності та впливу центральних банків, зокрема, в умовах кризових періодів та економічної нестабільності. Для відновлення економіки, нарощування виробничого потенціалу, проведення реструктуризації реального сектору потрібні великі фінансові ресурси, до формування яких і залучались центральні банки [7, с. 48].

Ураховуючи сучасні кризові явища у вітчизняній економіці, їх соціальні наслідки, слід констатувати, що традиційні інструменти монетарного впливу, які використовувалися в Україні упродовж останніх років є недостатніми для подолання цих явищ як в реальному секторі економіки, так і в монетарній сфері. Необхідно удосконалити нормативно-правову базу, яка окреслюватиме функціонально-правове коло діяльності Центрального банку, посиливши його сфери впливу та контролю, орієнтувавши їх на підтримку ключових напрямків розвитку економіки, направлених на стимулювання економічного розвитку і підтримки внутрішньої стабільності. Потребує вивчення й досвід упровадження економічно розвиненими країнами світу від'ємних відсоткових ставок, особливо у кризовий та посткризовий періоди.

Безсумнівним є те, що вибір інструментів, які дозволять реалізувати монетарну політику в країні повинен відповідати загальнодержавним цілям, інтересам суспільства, забезпечувати стабільність національної грошової одиниці, при цьому задовольняючи соціальні потреби громадян, сприяти створенню умов для економічного зростання, зменшення безробіття, підвищення соціальних стандартів.

Список використаних джерел:

1. Господарський кодекс України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата доступу: квітень 2021 р.).

2. Гриценко А.А. Інституційна архітектоніка грошово-кредитної політики // *Політика НБУ щодо подолання фінансово-економічної кризи і формування монетарних передумов розвитку економіки*: матеріали науково-практичної конференції. Київ, 2016. 339 с.

3. Інформаційно-аналітичні матеріали щодо формування основних засад грошово-кредитної політики на 2017 рік і середньострокову перспективу: збірник для здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Фінанси, банківська справа та страхування»; С. М. Аржевітін,

Н. Г. Заболотна, Н. В. Циганова та ін. / За ред. д-ра екон. наук С. М. Аржевітіна. Київ: КНЕУ, 2017. 209 с.

4. Конституція України URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата доступу: квітень 2021 р.).

5. Ломачинська І. А., Масленніков Є. І., Мумладзе А. О. Від'ємні відсоткові ставки як інструмент нетрадиційної монетарної політики та їхній вплив на економіку і фінансові ринки // *Проблеми системного підходу в економіці*. 2020. Вип. 4 (78). С. 7-15.

6. Про Національний банк України: Закон України від 20.05.1999 р. № 679-XIV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/679-14> (дата доступу: травень 2021 р.).

7. Савлук М.І. Трансформація функціональних завдань НБУ в умовах системної розбалансованості економіки України // *Політика НБУ щодо подолання фінансово-економічної кризи і формування монетарних передумов розвитку економіки: матеріали науково-практичної конференції*. Київ, 2016. 339 с.

8. Сомик А. Підходи та проблеми оцінки ефективності грошово-кредитної політики національного банку України // *Ефективна економіка*. електронне наукове фахове видання. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=3697> (дата доступу: травень 2021 р.).

9. Шумська С.С. Монетарна політика та відновлення економічного зростання в Україні // *Економіка та прогнозування: науковий журнал*. Київ, 2015. №3. С. 21-40.

Перспективи впровадження електронного суду в місцевих судах в умовах судової реформи

*Обрусна Світлана Юріївна,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Кожна держава прагне удосконалити свою діяльність із реалізації відповідних функцій. Однією із форм такого удосконалення є проведення реформ. За роки незалежності України було розроблено й прийнято низку концептуальних документів, законодавчих актів, спрямованих забезпечити реформування судової системи. Але судова реформа в Україні триває і нині.

Сучасний стан розвитку системи правосуддя характеризується відсутністю системного і узгодженого бачення подальшого проведення та завершення судової реформи. Недосконалість концептуального бачення реформування судової системи часто призводила і призводить до непослідовності, невиправданого зволікання, а останнім часом – поспішності у її проведенні. Судова реформа час від часу ставала заручницею різних політичних сил. Хоча в ідеалі вона має ґрунтуватися на чіткій науково обґрунтованій стратегії. Як слушно зауважено Р. Куйбідою, досягнення якісних результатів судової реформи неможливе без цілеспрямованої та узгодженої роботи науковців над усіма її аспектами з метою вироблення цілісної доктрини судового реформування [1, с. 7].

Досить часто заходи щодо реформування судової системи визначаються й реалізуються без належного наукового обґрунтування, а науці відводиться лише роль теоретичного підтвердження вже здійсненого. Аналіз сучасного наукового доробку, присвяченого вказаній проблематиці, нормотворчої діяльності парламенту дає підстави говорити про те, що законодавство та практика випереджають доктрину реформування, а роль науки часто зводиться до коментування вже зробленого.

Проблеми управлінської діяльності як щодо процесів реформування взагалі, так і процесу проведення судової реформи зокрема, мають розглядатися інтегровано, комплексно з використанням доробку низки наук: філософії, політології, державного управління, адміністративного права та інших. Така

комплексність та інтеграція забезпечать вироблення теоретичних підходів до розуміння механізму процесу реформування, управління процесом реформ, вироблення критеріїв оцінювання ефективності реформ, що має сприяти їх успішному проведенню.

В черговий раз проголошена судова реформа 2015 – 2016 р.р. не була належним чином належно імплементована і не призвела до значного підвищення довіри до судів. Хоча це було одним із її ключових завдань. Позитивно, що було зроблено вагомі кроки в напрямку зміцнення гарантій суддівської незалежності. Разом із тим, процедури очищення та оновлення суддівського корпусу не виправдали очікувані суспільні запити. В середовищі судової системи ключові кадрові органи та більшість суддів не стали агентами змін. Дослідники пов'язують це із лояльною до суддівської корупції діяльністю Вищої кваліфікаційної комісії суддів України (далі – ВККС) і Вищої ради правосуддя (далі – ВРП) [2].

Пріоритетність судового реформування була визначена і Президентом України Володимиром Зеленським. Перші ініціативи Президента були досить актуальними, але за ними, на жаль, послідувала низка прорахунків та брак політичної волі. 16 жовтня 2019 року з ініціативи Глави держави Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування», яким було припинено повноваження ВККС. Також запроваджено такі нові органи як Конкурсну комісію, яка має здійснювати відбір нових членів ВККС, Комісію з питань доброчесності та етики, яка має оцінювати доброчесність членів ВККС, ВРП і суддів Верховного Суду. До складу вказаних органів мали входити міжнародні експерти [3].

Вище вказаний закон передбачав скорочення майже вдвічі складу Верховного Суду, сформованого протягом 2016-2019 р.р. Мотиви таких дій не було достатньо обгрунтовано. Венеційська комісія та Рада Європи досить критично висловилися з приводу таких норм. Зверталася увага на необхідність зменшення навантаження на суд, першочергового завершення реформи судів нижчого рівня [4].

Конституційним Судом України було визнано неконституційними положення про скорочення складу Верховного Суду і ВККС, створення Комісії з питань доброчесності та етики. Президент України в червні 2020 року вніс законопроект про вилучення неконституційних положень. За новими нормами знову значну роль у формуванні і діяльності нової ВККС відведено ВРП. Але

що найбільш негативно, що серйозних змін, і не в кращу сторону, зазнав механізм оцінювання доброчесності членів ВРП. Тому із досягнень судової реформи на вказаному етапі можна лише відзначити початок роботи Вищого антикорупційного суду та запровадження Служби судової охорони.

Як уже зазначалося, владою було задекларовано пріоритетність судової реформи, як одного із дієвих інструментів у боротьбі із корупцією. Тому що акцент у судовому реформуванні, насамперед, зроблено на необхідності посилення доброчесності органів суддівського врядування. Такі зобов'язання Україна взяла на себе і перед Міжнародним валютним фондом та Європейським Союзом. Але виконанню вказаних завдань і зобов'язань не сприяє відсутність чіткої стратегії реформи, нескоординованість та нерезультативність законодавчих кроків, неналежна політична воля щодо боротьби з корупцією, неузгоджена із суспільними інтересами кадрова політика у судовій сфері.

На думку експертів, першочерговим є вирішення низки таких проблем. Це перш за все підвищення рівня довіри до судової влади. Нині він пояснюється наявністю корупційних зв'язків й практиками впливів, недоброчесною поведінкою окремих суддів, часто залежністю і круговою порукою. На практиці простежується неефективна діяльність ВРП з більшістю суддів у її складі щодо судового реформування. Це перш за все провал ВРП і попереднім складом ВККС політики очищення та оновлення суддівського корпусу, а також несформованість нового складу ВККС, що призупинило процеси конкурсного добору, переведення та оцінювання суддів [2].

Проблемними також залишаються зміни на рівні місцевих та апеляційних судів. Кадрове заповнення судів часто відбувається не шляхом здійснення конкурсу, а переведення до нових судів чинних суддів. Відчувається «кадровий голод» в судах, що негативно впливає на доступ до правосуддя. Простежується слабка орієнтованість судів на задоволення потреб у правосудді користувачів послуг судової системи, нерозвинутість електронних сервісів.

Як бачимо, політика у сфері судового реформи потребує системності та удосконалення. Тому варто виробити нову стратегію подальших змін. Важливо, щоб вона мала підтримку у громадянського суспільства, бізнес-спільноти, міжнародних партнерів України. Варто продовжити розпочаті проекти, якщо вони мають перспективу стати успішними. Тому що для України традиційною в ході реформування є непослідовність їх реалізації.

Експерти Центру політико-правових реформ визначили п'ять пріоритетних напрямків судової реформи, за якими вона має здійснюватися у 2021 році. Це створення нових органів суддівського самоврядування та нових судових інституцій, розроблення ефективного моніторингу суддів і прокурорів, подальше впровадження електронного суду, розроблення досконалого механізму провадження для засуджених за злочини, яких вони не здійснювали [2].

Як бачимо, акцентовано увагу на формуванні складу Вищої ради правосуддя, кадрових та дисциплінарних комісій. Пропонується, щоб вони формувалися лише після ретельної перевірки доброчесності та проведення прозорого конкурсу.

До конкурсної комісії варто включати представників громадськості та міжнародних експертів. Залучення останніх може бути тимчасовим, але на вказаному етапі – обов'язковим, бо має забезпечити довіру до кадрової політики. Позитивним кроком було б запровадження прямого електронного голосування для суддів і прокурорів, які делегують своїх представників. Останні також мають пройти попередній скринінг за участі громадськості й міжнародних експертів.

Що стосується запровадження нових судових інституцій, то пропонується створення у Верховному Суді антикорупційної палати, добір суддів до якої має відбуватися за критеріями відбору суддів ВАКС. Пропонується запровадження класичного суду присяжних, інституту мирового судді в територіальних громадах як альтернативного судового способу розв'язання спорів.

Експерти акцентують увагу на важливості механізму реалізації обов'язку суддів і прокурорів, а також кандидатів на ці посади доводити законність походження майна. Невиконання вказаного обов'язку має бути підставою для звільнення чи відхилення кандидатури. Крім того, пропонується позбавляти особу статусу судді у відставці за її негідну поведінку, що завдає шкоду авторитету правосуддя.

У ході подальшого впровадження електронного суду, то має продовжуватися процес переведення судового документообігу в електронну форму, удосконалюватися механізм розгляду справ онлайн незалежно від місця перебування суду і сторін. Сам електронний суд має стати складовою концепту «держава в смартфоні».

Нині суди, не чекаючи завершення правового врегулювання дистанційного правосуддя, діють в існуючому правовому полі. Зокрема 3 квітня 2020 року

Дніпропетровським окружним адміністративним судом постановлено ухвалу про задоволення заяви представника позивача про проведення судового засідання в режимі відеоконференції за допомогою додатку Zoom [5].

22 квітня 2020 року Північний апеляційний господарський суд також провів відеоконференцію за допомогою системи «EasyCon» [6]. Сьогодні прийняття таких ухвал стало частою практикою.

Позитивно, що у цих складних умовах активізувала роботу Вища рада правосуддя, якою було проведено низку низку заходів, направлених на покращення функціонування електронного суду. Це звернення до Президента України щодо необхідності внесення змін до процесуальних кодексів, що було виконано на законодавчому рівні. Співпраця із Державною судовою адміністрацією України щодо затвердження положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему.

Також при Вищій раді правосуддя було створено координаційну раду у складі голів Верховного Суду та апеляційних судів, представників Національної школи суддів України та інших інституцій, яка займається питаннями електронного суду.

Нині можна констатувати, що дистанційне правосуддя в Україні поки що знаходиться на початковому етапі становлення, але відповідні карантинні заходи надали поштовх для подальшого активного впровадження підсистеми «Електронний суд». Як уже зазначалося, у квітні 2020 р. судами було апробовано систему відеоконференцзв'язку EasyCon, що працює за допомогою кваліфікованого електронного підпису та дозволяє судам ідентифікувати особу. Практика показала, що умови забезпечення належної потужності мережі Інтернет у користувачів системи EasyCon, які беруть участь в судових засіданнях, нарікання на роботу відповідної платформи незначні.

Але це не вирішує проблеми по суті. Практика засвідчила, що із застосуванням сучасних технологічних рішень доступ до правосуддя має якісно нову ознаку – забезпечується право громадян на доступ до правосуддя та право на справедливий суд, водночас географічне розташування судів стає не принциповою умовою. Тому українській судовій системі варто зосередитись на дистанційній роботі, переваги якої є очевидними. А це потребує удосконалення чинного та розроблення нового законодавчого поля.

Впровадження нових сучасних методів комунікації в судовому процесі потребує відповідних заходів для захисту персональних даних учасників

судового процесу. Удосконалення потребує як законодавство, так і сам процес забезпечення захисту персональних даних та його організація.

Низка програм, такі, як наприклад, Zoom, за якими проводять відеоконференції, мають певні зручності. Однак вони не пристосовані для використання електронного цифрового підпису або інших механізмів ідентифікації особи згідно із законодавством України. Таким чином, незважаючи на зручність цих програм, наразі вони знаходяться поза правовим полем. Їх використання для проведення онлайн судових засідань може створити підстави для оскарження судових рішень, ухвалених за результатами таких засідань у зв'язку із ймовірним порушенням порядку участі сторін у судовому засіданні та порядку їх ідентифікації.

13 серпня 2020 року у Верховній Раді зареєстровано проект Закону № 3985 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи», який було прийнято 27.04.2021 р.. Основною метою вказаного закону є забезпечення початку функціонування окремих модулів (підсистем) та поетапне впровадження ЄСІТС. Зокрема, передбачається, що етапи і модулі ЄСІТС, що вводитимуться в експлуатацію, будуть затверджуватися рішенням Вищої ради правосуддя за поданням Державної судової адміністрації України.

Передбачено внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та Закону України «Про Вищу раду правосуддя».

Суть поетапного функціонування ЄСІТС полягає у тому, що окремі підсистеми чи модулі ЄСІТС починають функціонувати за кожним етапом через 30 днів з дня опублікування оголошення Вищою радою правосуддя у газеті «Голос України» та на веб-порталі судової влади відповідного оголошення про створення та забезпечення функціонування відповідної підсистеми чи модуля ЄСІТС. Вагому роль у процесах запровадження ЄСІТС надано Вищій раді правосуддя [7].

Як відомо, нині підсистеми ЄСІТС знаходяться на різному етапі готовності. Тому поетапне запровадження дозволить розпочати використання підсистем та модулів, які вже знаходяться на фінальному етапі їх розробки не чекаючи готовності інших підсистем. Таке запровадження ЄСІТС дасть змогу забезпечити комплексну підготовку до початку її функціонування на належному рівні в судах та органах і установах системи правосуддя.

Варто відзначити, що перехід українського правосуддя в онлайн режим потребує не лише чіткого законодавчого унормування, але й відповідного технічного оснащення.

Успішне провадження електронного суду можливе за умови розроблення та впровадження комплексної державної політики у сфері правого регулювання цієї галузі відносин. Елементами такої політики мають стати: удосконалення як законодавства, що регулює функціонування судової системи, так і регламентує судовий процес; технічно-інформаційне забезпечення судів; розроблення заходів щодо забезпечення захисту інформації; правове регулювання питань відповідальності осіб за порушення у цій сфері та попередження кіберзлочинності; проведення навчальних семінарів як серед працівників апарату суду, так і інших користувачів системи; систематичний моніторинг ефективності роботи системи та її постійна модернізація, широка просвітницька кампанія щодо електронного суду.

Електронний суд успішно функціонуватиме за умови розроблення і втілення в життя моделі електронного судочинства, що має бути заснована на нових ідеях та принципах, досвіді використання існуючих та перспективних інформаційних технологій, мати досконале правове підґрунтя. Її створення, а потім успішне запровадження, можливі за умов спільної роботи фахівців права, економіки і техніки.

Важливе значення має зміна самої парадигму судового процесу. Реформування процесуальних правил має відбуватися не від напряму вбудовування нових інформаційних технологій в існуючі процесуальні норми, а навпаки – нормативно-процесуального опосередкування принципово нової електронної моделі судового процесу.

Враховуючи вище викладене, варто визначити такі основні напрями роботи із запровадження електронного судочинства: по-перше, зміна філософії державного електронного урядування із потреб державного апарату на потреби особи; по-друге, це уніфікація електронних технологій, що має забезпечити доступ особи до будь-якого державного електронного сервісу за єдиним, простим і зрозумілим алгоритмом; по-третє, це персоніфікація доступу, за якої доступ до інформації має бути прив'язаний не до державного органу, що є розпорядником інформації чи сервісу, а до особи, якої безпосередньо стосується відповідна інформація чи сервіс. Тобто наявність у особи так званої «єдиної точки доступу – «особистого кабінету». Пройшовши ідентифікацію, особа отримує одночасно доступ до усіх інформаційних ресурсів, що є у

власності держави і які стосуються конкретної особи. Окремими функціональними розділами цього єдиного кабінету можуть бути розділи, присвячені певним напрямам електронного урядування, у тому числі й електронному судочинству. Такий розділ має забезпечити можливість користування усіма процесуальними правами учасника судового процесу, передбаченими відповідними кодексами. По-четверте, вагоме значення має реформування судового процесу.

Вітчизняна модель електронного суду має бути органічно інтегрована в систему електронного урядування, розроблена із урахуванням як власного, так і зарубіжного досвіду. Варто погодитись із твердженням і науковців, і практиків щодо універсальності моделі для усіх видів судочинства.

Форма електронного судочинства має переважати над письмовою і допускати останню лише у виключних випадках і лише тоді, коли цього вимагають обставини справи, котрі неможливо встановити інакше, ніж шляхом дослідження певних властивостей паперового документа чи речового доказу.

Майбутня модель електронного судочинства має забезпечувати учасникам судового процесу можливість дистанційного електронного користування усіма процесуальними правами: сплачувати судовий збір та подавати позовну заяву чи відгук на неї, а також будь-який інший процесуальний документ в електронному вигляді, знайомитись із матеріалами справи, брати участь в судовому засіданні (у тому числі в судових дебатах) з будь-якої точки земної кулі в режимі он-лайн за допомогою відеоконференції, sms-чату тощо, пред'являти електронний виконавчий документ до виконання і одержанням результатів виконавчих дій. Обов'язковими мають бути так звані додаткові сервіси, завдання яких забезпечити доступ до нормативної, довідкової, консультативної інформації.

В Україні складаються передумови для впровадження повноцінної моделі електронного суду: апробовано інформаційні технології, що забезпечують швидкі та безпечні відносини учасників при здійсненні ними юридично значущих транзакцій; вивчається, узагальнюється та поступово впроваджується зарубіжний досвід; формується відповідна законодавча база, наявний відповідний запит суспільства; простежується готовність судової системи.

Саме повноцінний запуск електронного суду на даний час є пріоритетним завданням держави і судової влади України для забезпечення незалежності виконання суддями своїх обов'язків щодо захисту прав, свобод людини та громадянина, забезпечення верховенства права.

Список використаних джерел:

1. Куйбіда Р.О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи. К.: Атіка, 2004. 288 с.
2. Куйбіда Р. Судова реформа станом на вересень 2020 р. URL: <https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/JUDICIAL-REFORM.pdf>
3. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування: Закон України від 16.10.2019 р. № 193-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/193-20#Text>
4. Ukraine - Opinion on the Legal framework in Ukraine governing the Supreme Court and judicial self-governing bodies, adopted by the Venice Commission at its 121st Plenary Session, Venice, 6-7 December 2019. URL: <https://www.legislationline.org>
5. Дніпропетровський окружний адміністративний суд. Ухвала. 03 квітня 2020 р. Справа № 160/2860/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88572992?fbclid>
6. Північний апеляційний господарський суд провів перше судове засідання в EasyCon. URL: <https://sud.ua/news/sud-info/166956-pivnichniy-apelyatsiynyi>
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Закон України від 27.04. 2021 № 3985. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/>

Щодо європейських стандартів адміністративного процесу

*Петрушенко Віталій Євгенович,
магістрант I курсу історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*

Приведення складових елементів правової системи України у відповідність до принципів, норм, стандартів європейського права є необхідною передумовою інтеграції нашої держави до ЄС. У міру поступу євроінтеграційних процесів в Україні, як слушно зазначає О.В. Прилипчук, «<...> зростає потреба в комплексному вивченні Європейського адміністративного простору, розумінні джерел його формування та чинників його виникнення, його складових частин та їх конфігурацій <...>» [1, с. 49].

Дослідженню різних аспектів проблематики Європейського адміністративного простору присвячені праці таких науковців, як В. Авер'янов, І. Грицяк, Т. Мотренко, О. Прилипчук, А. Пухтецька, А. Сенченко, Ю. Юринець та ін.

На сьогоднішній день, не існує єдиного трактування поняття «Європейський адміністративний простір». Кожен з науковців та дослідників пропонує власне розуміння даного поняття.

О.В. Прилипчук вважає, що європейський адміністративний простір – це середовище, сформоване політикою та нормами ЄС, що передбачають активну роль національних урядів, у межах якого органи управління держав-членів покликані, заради однакової забезпечення прав громадян та свободи підприємництва в ЄС, гарантувати однорідний рівень якості й ефективності адміністративних послуг. Інакше кажучи, спільний адміністративний простір можливий лише тоді, коли адміністративні принципи, правила, процедури і положення однаково застосовуються на певній території в межах національної конституції [1, с. 48].

На думку Ю.В. Фоміна, під Європейським адміністративним простором розуміється система юридичних норм та стандартів, вироблених в рамках європейських регіональних організацій, міжнародного та національного механізмів їх реалізації у національних правових системах європейських держав, розроблена з метою однакової реалізації прав громадян та юридичних осіб, забезпечення якісного надання адміністративних послуг, регулювання відносин між адміністративною системою та громадянами [2, с. 1062].

Співвідносячи Європейське адміністративне право та Європейський адміністративний простір, Ю.Л. Юринець прийшла до висновку, що «європейський адміністративний простір» слід розглядати як складову «європейського правового простору», який (простір) узагальнює та поширює юридичні норми, принципи, стандарти, критерії та процедури, вироблені в рамках міжнародних організацій (ЄС, РЄ, ОБСЄ, ЮНЕСКО та ін.), а також механізм узгодження на їхній основі національних правових систем держав Європи, у сфері публічного управління з метою забезпечення та захисту прав осіб у взаємовідносинах з органами публічної адміністрації на засадах пріоритету прав осіб, орієнтації на потреби громадян та дотримання принципів верховенства права [3, с. 161].

О.В. Прилипчук пропонує наступну класифікацію принципів Європейського адміністративного простору:

– група «юридична визначеність»: принцип правової держави, принцип верховенства права, принцип надійності, принцип передбачуваності тощо;

– група «відкритість і прозорість»: принцип відкритості на протигагу секретності, принцип прозорості на протигагу дискретності; принцип винятковості конфіденційного та секретного характеру діяльності органів державної влади тощо;

– група «відповідальність»: принцип відповідальності органів публічної адміністрації, презумпція вини органу публічної адміністрації у відносинах з громадянином тощо;

– група «ефективність та результативність»: принцип ефективної адміністрації, принцип ефективного і результативного виконання європейського законодавства та ін.

Від вищевикладених принципів належної адміністрації необхідно відмежовувати принципи належного управління (good governance), які є родовою категорією принципів належної адміністрації, точніше одним зі стандартів належного управління [1, с. 49].

Слід зазначити, що триваючі в Україні адміністративна та судова реформи потребують урахування в цих процесах міжнародних стандартів та позитивного практичного досвіду зарубіжних держав, що, в свою чергу, обумовлює необхідність їх різнобічного дослідження. Крім того, впровадження європейських стандартів адміністративної юстиції є пріоритетним завданням нашої держави на шляху до інтеграції України в європейський правовий простір.

В.В. Решота зазначає, що під адміністративною юстицією слід розуміти систему спеціально створених судових чи квазісудових органів з вирішення та розгляду адміністративних спорів за спеціально встановленою процедурою щодо незаконності актів, дій чи бездіяльності органів державного управління, які порушують суб'єктивні права фізичних чи законні інтереси юридичних осіб у сфері державного управління. Запропоноване визначення має загальний характер, оскільки має на меті окреслити всі системи адміністративної юстиції, які мають багато суттєвих відмінностей [4].

А.В. Хворостянкіна стверджує, що адміністративна юстиція є важливою гарантією законності реалізації державними і місцевими органами, їх службовими особами встановлених повноважень; надає можливість визначити якість виконання встановлених для посадових осіб обов'язків; дозволяє реалізувати норми, що встановлюють відповідальність державних органів та посадових осіб за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків; сприяє поновленню порушених прав, свобод та законних інтересів фізичних та юридичних осіб [5].

Отже, стандарти адміністративного процесу можна визначити як систему правових норм, принципів та правових звичаїв, що встановлюють обов'язковий (мінімальний) рівень гарантованості прав особи в адміністративному процесі та способи реалізації таких прав [5].

Європейські стандарти адміністративного процесу встановлені в статті 13 та пункті 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року, що ратифікована законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 року та набрала чинності для України 11 вересня 1997 року, а також окремих справах Європейського Суду з прав людини.

Відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції, Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що

визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [6].

Право на справедливий судовий процес вважається одним з найважливіших прав, гарантованих Конвенцією. Воно включає в себе право на доступ до суду, рівність сторін у процесі, публічність судового розгляду та оголошення рішення чи вироку суду, обов'язковість виконання судового рішення, яке вступило в законну силу, та інше [5].

Таким чином, відповідно до тексту Конвенції реалізація прав, закріплених в пункті 1 статті 6, гарантується особі лише при визначенні судом її цивільних прав та обов'язків або при висуненні проти неї кримінального обвинувачення. Тому, застосування статті 6 до того чи іншого виду провадження залежить від того, чи належить предмет провадження, в значенні статті 6, до «цивільних прав і обов'язків» або до «кримінального обвинувачення».

У висновках учасників Першої Конференції Голів Вищих Адміністративних судів в Європі зазначено, що не дивлячись на організаційні відмінності в різних державах, адміністративний процес має відповідати загальним стандартам, що закріплені в правових системах держав-членів, або процесуальним гарантіям, які прямо закріплені в Конвенції про захист прав людини та основних свобод, зокрема в статтях 6 та 13 [5].

Відповідно до статті 13 Конвенції кожен, чий права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження [6]. Це означає, що орган, про який йде мова в даній статті не обов'язково є судом, проте важливо, щоб він міг забезпечити ефективний засіб правового захисту.

У тих випадках, коли зазначені функції захисту порушеного права здійснюються судовими органами, застосовуються більш жорсткі вимоги пункту 1 статті 6 Конвенції, яка поглинає собою статтю 13. Однак таке поглинання відбувається не в усіх справах. Іноді стаття 13 надає додаткові гарантії, які випливають з вимоги ефективності засобу правового захисту: це можливість призупинення виконання оскаржуваного рішення чи дій адміністративного органу, якщо вони можуть призвести до не виправної шкоди, та покладення обов'язку на відповідний орган відшкодувати шкоду (у певних випадках), завдану порушенням прав, визначених Конвенцією [5].

Отже, враховуючи положення статей 6 та 13 Конвенції прав людини та основних свобод система стандартів адміністративного процесу виглядає наступним чином:

- 1) право на суд (як його прояв – право на доступ до суду);
- 2) право на справедливий судовий процес, що включає такі організаційні та процесуальні гарантії:
  - а) розгляд справи судом, створеним на підставі закону,
  - б) незалежність та неупередженість суду,
  - в) публічний розгляд справи та проголошення рішення суду,
  - г) справедливий судовий розгляд,
  - д) розгляд справи впродовж розумного строку;
- 3) ефективність судового контролю за актами та діями (чи бездіяльністю) органів публічної влади та дієвість судового рішення [5].

Проаналізувавши європейські стандарти адміністративного процесу, можна зробити наступні висновки:

Комплексне розуміння та впровадження європейських стандартів адміністративного процесу є дуже важливим завданням для нашої держави на шляху інтеграції до Європейського правового простору.

На даному етапі вже досягнуто багатьох завдань програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: прийнято Кодекс адміністративного судочинства України, що стало важливим кроком до законодавчого закріплення європейських стандартів адміністративної юстиції, створено спеціальний порядок розгляду адміністративно-правових спорів.

Для подальшої успішної інтеграції правової системи України до правової системи ЄС потрібно зробити ще багато важливих кроків: провести реформи правової, економічної системи, привести їх у відповідність до стандартів, які висуваються Європейським Союзом щоб стати повноправним та гідним членом Європейського співтовариства.

Список використаних джерел:

1. Прилипчук О. В. Європейський адміністративний простір: принципи та засади // *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 2. С. 46-50.
2. Фомін Ю. В. Особливості формування Європейського адміністративного простору // *Форум права*. 2011. № 1. С. 1059-1064. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11fjveap.pdf>

3. Юринець Ю. Л. Співвідношення концептів «Європейське адміністративне право» та «Європейський адміністративний простір» у контексті європейської інтеграції України // *Часопис Академії адвокатури України*. Том 8. №4 (29). 2015. С. 157-165.

4. Решота В. В. Європейські стандарти адміністративної юстиції. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej3/txts/POLITICHNI/07-RESCHOTA.pdf>

5. Хворостянкіна А. В. Європейські стандарти адміністративного процесу. Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_6738

6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. Ратифікована законом № 475/97-ВР від 17.07.97. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 08.05.2021).

7. Офіційний сайт міністерства юстиції України. Дата оновлення: 08.05.2021. URL: <https://minjust.gov.ua/>

Науковий керівник:

Городецька Ірина Альбінівна,

доктор юридичних наук, професор,

професор кафедри політології, права та філософії

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

***Актуальні питання цивільного права
та цивільного процесу, сімейного права,
права інтелектуальної власності, господарського права,
господарсько-процесуального права***

Криптовалюта та її правове регулювання

Вдовіченко Руслана Володимирівна,
*студентка 3 курсу спеціальності «Право»
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи*

Кравець Ірина Павлівна,
*студентка 3 курсу спеціальності «Право»
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи*

Криптовалюти є новим явищем, яке вимагає створення правових методів та підходів регулювання даної сфери. На сьогоднішній день в Україні ні одна криптовалюта не набула визначеного правового статусу. Операції із застосуванням криптовалют не регулюються ні законами, ні підзаконно-нормативними актами. Виходячи із цього, в українському законодавстві криптовалюта не може бути прирівняна ні до засобу платежу, ні до валютної цінності.

Актуальність наукового опрацювання даної тематики базується на засадах дослідження правового статусу криптовалюти як інноваційної цифрової валюти.

Метою роботи є аналіз механізму функціонування криптовалют в Україні, а саме: поняття та зміст, види та наслідки її існування для фінансової системи держави, правовий статус, а також статистичний аналіз у зв'язку з підвищенням її значимості в економічному просторі країни.

Однією із суперечливих новацій сучасності є поява такого економічного феномена, як віртуальні валюти («криптовалюта»): Bitcoin, Lifecoin, Namecoin,

QuarN, Ripple [2]. Єдиного розуміння суті криптовалюти в світі на сьогоднішній день не існує. Криптовалюта найбільш часто визначається як тип цифрових валют, облік і емісія яких базуються на методі асиметричного шифрування і застосування криптографічних методів захисту, таких як Proof-of-work і Proof-of-stake. Іншими словами, збереження анонімності автора і користувачів даного винаходу.

Таке визначення не можна вважати досконалим, оскільки воно ґрунтується виключно на технічному аспекті, в той час як одностороннє вивчення цього феномена з позиції опису технічної моделі функціонування не дозволяє ні визначити економічну сутність криптовалюти, ні нормативно врегулювати процедури емісії та обігу. В результаті чого виникає закономірний дисбаланс – технічні новації на даному етапі випереджають розвиток законодавства, яке регулює відносини суб'єктів у сфері платежів.

Таким чином, кажучи про таке поняття, як криптовалюта, на сьогоднішній день загально прийнято включати такі визначення:

- багатообіцяюче нововведення в області технології щодо звернення цифрових грошей;
- побудова інноваційного програмного забезпечення в області комп'ютерних технологій;
- модернізація і перестроювання фінансової системи світового рівня.

Сословський В.Г. дає таку дефініцію поняття «криптовалюта»: засіб розрахунків, який не має матеріальної форми, а існує у вигляді програмного коду, із застосуванням криптографічних методів захисту, випуск та облік якого частіше децентралізований та відомий учасникам розрахунків; а також системою платежів, яку утворюють одиниця розрахунку та операції з нею [5].

Українська юрисдикція належить до ТОП-10 країн світу, які активно використовують криптовалюту в якості оплати за різноманітні товари/послуги, для інвестування за кордон, зовнішньоторговельних операцій і в інших ділових, особистих цілях. Статус криптовалюти в Україні в даний момент точно не визначений, проте в останньому нормативному акті Національного агентства з питань запобігання корупції від 2019 року криптоактиви позначаються як «токени» [1].

Токени – це цифрові централізовані або децентралізовані одиниці обліку, засновані на складних обчисленнях функції, перевірити які можна зворотними математичними діями. В даний момент Національний Банк України (НБУ)

визначає криптовалюту «нематеріальними активами», якщо точніше – «нематеріальними благами».

Візьмемо до уваги той факт, що на сучасному етапі особливої актуальності набуває питання визначення правового статусу і сутності віртуальних валют.

У вивченні правового статусу криптоактивів в Україні слід враховувати такі юридичні тонкощі:

- НБУ не визначає криптовалюту грошовим сурогатом, цінними паперами, інвестиційними активами, валютою або валютними цінностями;

- децентралізована блокчейн-технологія частково реалізується на державному рівні, але ще не знайшла широкого поширення в державних структурах;

- в Україні створено Міністерство цифрової трансформації – орган, що займається питаннями розробки спеціального законодавства для правового захисту власників криптоактивів;

- основним регуляторним органом є Національна Комісія з цінних паперів і фондових ринків (НКЦБФР) України;

- при купівлі/продажу криптовалюти за межами України і виникненні прибутку за рахунок різниці цін дохід розцінюється як «отриманий з іноземних джерел»;

Водночас міжнародне поширення таких платежів робить цю категорію послуг привабливою для протиправних дій, у тому числі відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом, або фінансування тероризму [4].

Своєю чергою, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, як регулятор ринків небанківських фінансових послуг, проводить лінію НБУ і застерігає фінансові установи та посередників фінансових послуг від операцій та володіння криптовалютами у зв'язку з ризиком втрати коштів, які використовуються в операції.

У зв'язку з підвищенням значимості криптовалюти в економічному просторі України проаналізуємо розмір капіталізації криптовалют з огляду на останні дані, які наведені в табл.1 [3].

Рейтинг криптовалют по капіталізації станом на квітень 2021 року

	Криптовалюта	Ціна, USD	Ринкова капіталізація, USD	24 год, %	7 днів, %
	Bitcoin	49 611.19	927 235 935 046	-0.75	-18.80
	Ethereum	2 227.65	257 516 468 995	-2.75	-7.71
	Binance Coin	501.19	76 898 360 813	-2.30	-3.40
	Tether	1.00	49 429 599 795	-0.01	-0.28
	XRP	1.07	48 573 755 827	-5.07	-33.06

Отже, криптовалюта як різновид електронних грошей вже зробила величезний вплив на сучасний світ, викликавши своєю появою і розвитком хвилю, що за масштабами нагадує «золоту лихоманку». Говорити про криптовалюту як про альтернативу повноцінним грошам поки рано. На даний момент ефект від появи криптовалюти неможливо прогнозувати, як і його вплив на світову економіку, екологічну ситуацію та інші важливі чинники і обставини сучасного життя.

На сучасному етапі обіг віртуальних валют вимагає правового забезпечення та створення системи державних регуляторів. Для цього необхідно визначити сутність криптовалюти, проаналізувати проблеми, що виникають під час транзакцій з віртуальними валютами і сформувавши систему правових норм, які б запобігали виникненню цих проблем. Правових основ, які створювали б ефективну систему протидії негативним проявам віртуальних валют, поки не створено ні в одній країні світу, хоча держави активно працюють над цим питанням.

Список використаних джерел:

1. Бачо Р. Й. Державне регулювання ринків фінансових послуг в умовах функціонування віртуальних валют (криптовалют) // Бізнес Інформ. 2015. № 11. С. 294-298.

2. Інформаційне повідомлення учасникам ринку фінансових послуг щодо заборони використання та розповсюдження «віртуальної валюти/криптовалюти» (Bitcoin, Litecoin, Ripple, OneCoin та ін.) в Україні // [Електронний ресурс]. // – Режим доступу : <http://nfp.gov.ua/news/1172.html>

3. Рейтинг криптовалют // [Електронний ресурс]. // – Режим доступу:<https://www.invest-rating.ru/cryptocurrencies-online-rating/>

4. Роз'яснення щодо правомірності використання в Україні «віртуальної валюти/криптовалюти»: Роз'яснення Національного банку України від 10 листопада 2014 року // [Електронний ресурс]. // –Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/n0435500-14>.

5. Сословський В. Г., Косовський І. О. Ринок криптовалют як система. Financial and credit activity: problems of theory and practice. 2016. С. 236-246.

*Науковий керівник:
Колісник Артем Семенович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права і
соціально-гуманітарних дисциплін
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи*

**Завуальоване нав'язування банківської послуги
у договірних відносинах з клієнтом
на прикладі сплати процентів за сповіщення (sms-банкінг)
про грошові надходження на картковий рахунок**

*Озерський Ігор Володимирович,
доктор юридичних наук, професор, академік НАНВО України,
професор кафедри цивільного та кримінального права і процесу
Чорноморського національного університету імені Петра Могили*

Варто зауважити, що окрім основного закону [1], який регулює діяльність так званих «колекторських фінансових компаній», варто керуватися ще й Цивільним кодексом України та іншими актами законодавства, які почасти регулюють правовідносини між боржником та кредитором, зокрема: Законами України «Про банки і банківську діяльність», «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», «Про інформацію», «Про споживче кредитування», «Про захист персональних даних», «Про організацію формування та обігу кредитних історій»; Кримінальним кодексом України, Господарським кодексом України, нормативно-правовими актами Національного банку України та Кабінету Міністрів України.

Зважаючи на означене та для наочності розкриття заявленої теми дослідження, що конкретизована у частині захисту прав клієнтів банківських установ, що потрапили до пастки колекторських компаній в статусі «боржників» за користування послугою системи «смс-банкінгу», спробуємо розглянути очевидну проблему на прикладі сплати процентів за сповіщення про грошові надходження на картковий рахунок. Отож, при оформленні договору про відкриття та обслуговування рахунку в банківській установі, а відповідно й випуск та надання платіжної картки для перерахування заробітної плати чи інших виплат, працівники банківської установи почасти переконливо нав'язують клієнту підключити платну послугу «смс-банкінгу» (інформування) шляхом виставлення позначки напроти запитання «Чи бажаєте отримувати смс-повідомлення про грошові надходження на платіжну картку?». Саме у такий недолугий спосіб, і підтверджуються договірні зобов'язання між банківською установою та клієнтом (фізичною особою). За формою, таким договірним документом слугує анкета-заява про приєднання клієнта (фізичної особи) до Умов та правил надання банківських послуг.

Водночас, згідно ч. 1, 2 ст. 207 ЦК України правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо він підписаний його стороною (сторонами). За змістом ст. ст. 626, 628 ЦК України договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства. Як слушно зауважено у Постанові ВС від 23 грудня 2020 р., справа № 191/2648/17, умови договорів приєднання, що розробляються банком, повинні бути зрозумілі усім споживачам і доведені до їх відома [2]. І про цей аспект проблеми піде мова далі.

Варто зауважити, що підключення клієнта (держателя) до послуги «смс-банкінгу», безпосередньо у стінах банківської установи, при спілкуванні клієнта віч-на-віч з менеджером банку почасти здійснюється лише шляхом надання (написання) заяви про згоду на приєднання до такої послуги. Відтак, клієнт банківської установи фактично замість власноручної заяви відповідає позначками (√) на питання договору, що більше нагадує шкільне тестове завдання, а тому така дія суперечить правилам документообігу (*стандартизованих вимог до оформлення певних документів*) [3]. З цього приводу, варто згадати позицію Верховного Суду, висловлену у Постанові ВС від 23 грудня 2020 р., справа № 191/2648/17, де вписано, що «умови та правила надання банківських послуг, які передбачають сплату процентів, пені, комісій повинні містити підпис особи (клієнта), а отже, банківська установа чи колекторська компанія має довести, що підписуючи анкету-заяву, клієнт погодився на приєднання до цих умов та правил надання банківських послуг». Банківська установа чи колекторська компанія мають належним чином (у судовому порядку) довести, що клієнт розумів саме ці Умови та погодилася з ними, зокрема й щодо сплати процентів. Тому, не можна вважати, що Умови та правила надання банківських послуг банківською установою є складовою частиною укладеного між сторонами договору [2].

Більш того, як бути у ситуації, коли клієнт банківської установи, як споживач наданої йому послуги «смс-банкінгу», наступного місяця після звільнення з місця основної роботи перестав отримувати смс-повідомлення про грошові надходження, оскільки його рахунок обнулився через припинення

нарахувань роботодавцем заробітної плати, у зв'язку зі звільненням останнього. Тож логічно, що обслуговування по «смс-банкінгу» теж мало б припинитися автоматично, а сама послуга більше не надавалася, так як смс-інформування надходило лише при перерахунку коштів заробітної плати банківській установі на рахунок клієнта.

Вважаємо, що юристам банківських установ варто хоча б іноді цікавитися рішеннями відповідних судів України. Так, для прикладу, в ухвалах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 7 грудня 2011 року, 15 червня 2011 року, 8 лютого 2012 року та 29 жовтня 2014 року, міститься висновок про те, що проценти за користування позикою, передбачені статтею 1048 ЦК України, сплачуються лише за час фактичного користування коштами [4]. Відтак, звільнена особа з основного місця роботи до підприємства якої був прив'язаний банківський рахунок, вже наступного місяця після звільнення користуватися грошовими надходженнями у вигляді заробітної плати не мала можливості, оскільки, будь-які грошові зарахування на картковий рахунок закриті, а отже і припинилося нарахування відсотків за користування послугою «смс-банкінгу» з обнуленим балансом банківської картки.

Натомість, банк знехтував процедурою закриття карткового рахунку клієнта попри звільнення останнього з основного місця роботи та рівно з цим отриманням заробітної плати до якої був прив'язаний процент за користування послугою «смс-банкінгу». Відтак упродовж певного часу колишньому клієнту банку й надалі нараховувалися проценти за користування послугою «смс-банкінгу» з обнуленим рахунком по заробітній платі. А пізніше, банк був ліквідований, а всю його клієнтську базу разом з персональними даними боржників було продано колекторській компанії. З цими боржниками до пастки колекторській компанії потрапила й особа, якій безпідставно нараховувалися проценти за користування послугою «смс-банкінгу» упродовж тривалого часу.

Скориставшись такою ситуацією, менеджери колекторської компанії розпочали діяти всупереч правил елементарної етики та вимог чинного законодавства, що почасти врегульовує питання роботи з боржниками банківських установ, а тому колишньому клієнту ліквідованого банку, стосовно якого упродовж певного часу безпідставно нараховувалися проценти за послугу «смс-банкінгу», почали надходили дзвінки, паперові листівки та смс-сповіщення з погрозами та вимогою погашення неіснуючої заборгованості. Хоча, ніякого договору про споживчий кредит, що передбачав би взаємодію

нового кредитора, колекторської компанії зі споживачем, колишній клієнт в банківській установі не підписував та такої згоди на взаємодію з врегулювання простроченої заборгованості не надавав.

Відтак, колекторською компанією порушені вимоги ч. 1 ст. 24 (назва – «Вимоги до взаємодії зі споживачем при врегулюванні простроченої заборгованості (вимоги до етичної поведінки)»)» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту боржників при врегулюванні простроченої заборгованості» (2021 р.) [1], де вписано, що взаємодія кредитодавця, нового кредитора, колекторської компанії зі споживачем, його представником, або спадкоємцем та/або поручителем, або майновим поручителем, або іншою особою, має бути передбаченою договором про споживчий кредит та згодою особи (боржника) на таку взаємодію, при врегулюванні простроченої заборгованості (ч. 1). Більш того, у п.п. 1, 2, ч. 5 означеної норми ст. 24 Закону, вписано, що «кредитодавцю, новому кредитору, колекторській компанії, фізичним та юридичним особам, залученим на договірних засадах кредитодавцем, новим кредитором, колекторською компанією для безпосередньої взаємодії із споживачами, при врегулюванні простроченої заборгованості забороняється: здійснювати дії, що посягають на права, свободи та власність споживача, його представника, спадкоємця, поручителя, майнового поручителя, інших осіб, а також ставлять під загрозу його життя, здоров'я, честь, гідність та ділову репутацію, використовувати погрози, шантаж, здійснювати незаконні або неправомірні дії та/або ображати особисту гідність споживача, його представника, спадкоємця, поручителя, майнового поручителя та/або інших осіб (п. 1); вводити споживача, його представника, спадкоємця, поручителя, майнового поручителя в оману відносно розміру, характеру та підстав виникнення простроченої заборгованості, а також наслідків, які настануть для споживача, його представника, спадкоємця, поручителя, майнового поручителя у випадку невиконання умов договору (п. 2).

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту боржників при врегулюванні простроченої заборгованості: Закон від 19.03.2021., № 1349-IX. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70219 (дата звернення: 13.04.2021).

2. Касаційна скарга Акціонерного товариства Комерційного банку «ПриватБанк» на рішення Синельниківського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 22 листопада 2018 р.: Постанова ВС від 23 грудня 2020 р., справа № 191/2648/17, провадження № 61-5662св19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93879744?fbclid=IwAR1pHTATF1MeGkP1HibqJk_WR0Yeu58bdJQaOp5alT9_q59OgwCKPkwllKY (дата звернення: 13.04.2021).

3. Озерський І.В. Порушення прав громадян України колекторськими компаніями або якими ще засобами «вибити» гроші. *Економіка. Фінанси. Право*. 2018. № 4. С. 30-36.

4. Про стягнення процентів за користування позикою, інфляційних витрат за прострочення грошового зобов'язання та трьох процентів річних : Постанова Судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 2 вересня 2015 р. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/CBCB038668434DB6C](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/CBCB038668434DB6C) (дата звернення: 13.04.2021).

***Актуальні питання трудового права,
права соціального забезпечення,
земельного права, аграрного права, екологічного права,
природоресурсного права***

Актуальність проблеми зайнятості осіб з інвалідністю в Україні

***Беседа Галина Русланівна,
студентка 2 курсу спеціальності «Право»
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи***

Постановка проблеми. Упродовж останнього десятиліття в Україні спостерігається стійка тенденція до зростання частки осіб з інвалідністю у загальній структурі населення та залишається актуальною проблема їхньої зайнятості. Майже половина осіб з обмеженими можливостями перебуває у працездатному віці і потребує реабілітації та подальшого працевлаштування. Гостроту проблеми обумовлює і відсутність бажання у роботодавців створювати безпечні та не шкідливі для здоров'я осіб з особливими потребами умов праці, вживати заходи, спрямовані на запобігання подальшої інвалідності та на відновлення їх працездатності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика соціальної захищеності та працевлаштування населення, у тому числі й осіб з інвалідністю, знайшла своє відображення у працях багатьох вітчизняних науковців. Значний внесок зробили такі вчені як П.А. Буценка, В.С. Венедиктова, Л.Я. Гінцбурга, Г.С. Гончарової, П.І. Жигалкіна, І.В. Зуба, Д.О. Карпенка, Л.І. Лазор, Р.З. Лівшиця, А.Р. Мацюка, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенка, О.І. Процевського, В.Г. Ротаня, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишевої, О.М. Ярошенка, Н.М. Биба, І.Г. Козуб та ін.

Мета: дослідження соціальної проблеми працевлаштування осіб з інвалідністю.

Виклад основного матеріалу. Протягом останніх десятиріч у світі відбулися суттєві зміни стосовно ставлення до осіб з інвалідністю. Основою

цих змін є визнання рівності прав осіб з обмеженими можливостями на повноцінне життя в суспільстві та створення державами реальних умов для їхньої реабілітації та соціальної інтеграції. Відповідно і Україна переорієнтувала політику щодо осіб з інвалідністю до суспільно визнаних стандартів, яких дотримуються високорозвинуті цивілізовані країни, а саме здійснює гармонізацію вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів, створює спеціалізовані реабілітаційні установи та безбар'єрне середовище тощо. Поряд з цим значне число людей з обмеженими фізичними можливостями в Україні стикаються з труднощами щодо реалізації свого права на працю, оскільки в суспільстві залишаються не вирішеними транспортні, комунікаційні, інформаційні, організаційні та психологічні питання.

Працевлаштування для осіб з інвалідністю – це не тільки задоволення їх потреб, а й активне соціальне життя. Робота є важливою частиною життя, що створює сприятливі умови для розвитку особистості та своєї значимості. Формування себе як потрібної людини, стимулювання розвитку та сприятливі умови для реабілітації.

У відповідності з чинним законодавством України особою з інвалідністю є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист [1].

Медико-соціальні експертні комісії розробляють для кожної особи з обмеженнями, свою індивідуальну програму реабілітації. З метою реалізації конституційного права осіб з інвалідністю на працю, до працевлаштування залучається центр зайнятості, який тісно співпрацює з МСЕК. Саме в центрі зайнятості визначається відповідність вакансії обмеженням особи, можливість її перекваліфікації та працевлаштування. Проблема в тому, що на ринку праці більшість роботодавців не зацікавлені в працевлаштуванні осіб з інвалідністю, непоодинокі випадки неофіційної зайнятості та низька заробітна плата. Все це ускладнює реалізовувати право на працю та змушує осіб з обмеженими можливостями залишатися поза сферою соціального життя.

Згідно статистичних даних, в ЄС на ринку праці задіяні в середньому 57% людей з інвалідністю (зайняті та безробітні), а серед людей без інвалідності цей показник складає 80%. За даними Міністерства соціальної політики, в Україні працевлаштовані близько 13% осіб з інвалідністю.

Досвід успішних країн ЄС, в яких діє система квотування робочих місць для працевлаштування вказаних осіб, доводить, що головним чинником має бути, в першу чергу, стимулюючий підхід для роботодавців.

У зв'язку з цим Мінсоцполітикою підготовлені комплексні законодавчі ініціативи спрямовані на впровадження реальних стимулюючих механізмів, зокрема в частині визначення альтернативного способу виконання встановленого законодавством нормативу з працевлаштування осіб з інвалідністю.

Зокрема, проектом передбачено запровадження справедливого підходу щодо відповідальності за невиконання встановленої квоти, особливо це стосується бюджетних установ, на яких не поширюється норма щодо сплати адміністративно-господарських санкцій відповідно до Господарського кодексу України. У Законі України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» пропонується змінити поняття «адміністративно-господарські санкції» на «цільові фінансові санкції», що дозволить створити рівні умови для всіх роботодавців в частині відповідальності за порушення законодавства у сфері працевлаштування осіб з інвалідністю.

Тож, проект осучаснить норми Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні», створивши сприятливі умови, що враховуватимуть інтереси як осіб з інвалідністю, так і роботодавців [2].

Стаття 19 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» визначає, що для всіх підприємств, установ, організацій та фізичних осіб, які використовують найману працю, встановлюється норматив робочих місць для працевлаштування осіб з інвалідністю у розмірі чотирьох відсотків середньооблікової чисельності штатних працівників облікового складу за рік, а якщо працює від 8 до 25 осіб, – у кількості одного робочого місця [1].

Для вирішення проблеми з працевлаштуванням осіб з інвалідністю в Україні слід вивчити досвід країн ЄС в їх соціальній політиці. Держави ЄС застосовують різні підходи щодо вирішення питання працевлаштування осіб з обмеженими можливостями, їх соціальна політика керується принципами Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю 2010 року.

Основними напрямками захисту інтересів зазначеної категорії осіб в країнах ЄС є: 1) допомога задоволення повсякденних потреб; 2) підтримка доходів для ведення гідного способу життя; 3) працевлаштування осіб із обмеженими можливостями.

В ряді країн ЄС одночасно з виплатою грошового еквіваленту, яку особа з інвалідністю може використовувати для своїх цілей, надається допомога з виконання базових потреб. В деяких країнах, таких як Германія, Швеція та Нідерланди впроваджено питання часткової працездатності, що має на увазі роботу обмежену в часі.

В залежності від відсотка працездатності в Чехії, Франції, Румунії, Словенії, Кіпрі, Литві, Болгарії, Латвії та Угорщині встановлюється розмір пенсійної виплати і в разі виявлення спроможності людини до самообслуговування її залучають до роботи.

Отримання допомоги чи пенсії у зв'язку з інвалідністю паралельно з отриманням доходу від трудової діяльності дозволено у більшості країн учасниць. Однак законодавством встановлено певні обмеження стосовно розміру нарахованої допомоги. Так, наприклад, у Данії, Німеччині, Греції, Франції, Ісландії, Люксембурзі, Польщі, Португалії розмір допомоги у зв'язку з інвалідністю буде зменшено або взагалі припинено виплату, якщо загальний сумарний дохід (заробіток плюс пенсія) досягне або перевищить встановлений фіксований розмір. З іншого боку, у Португалії зайнятість неможлива для осіб з повною постійною інвалідністю, у Швеції зайнятість можлива лише поряд із отриманням деяких видів допомоги, наприклад, допомоги на догляд та транспортування, а в Ірландії можливість отримати допомогу взагалі існує лише після припинення трудової діяльності.

Одним із напрямків соціальної політики щодо працевлаштування осіб з інвалідністю є встановлення квоти на робочі місця. Цей захід притаманний і більшості країн ЄС, де нормативи робочих місць для такої категорії осіб встановлюються залежно (чи незалежно) від кількості працівників суб'єкта господарювання.

Зворотною стороною є система штрафів для роботодавців за невиконання законодавства щодо працевлаштування інвалідів згідно встановленої квоти. Так, у Німеччині штраф становитиме € 105 за кожне незайняте місце для особи з інвалідністю у рамках від 3% до 5%, € 180 – від 2% до 3% і € 260 – менше 2%.

У країнах, де не встановлено квоти, наприклад, у Данії, Естонії, запроваджено систему субсидіювання роботодавців, які приймають на роботу осіб з обмеженими можливостями. А у Словенії та Ісландії, якщо серед претендентів на робоче місце є особа з інвалідністю, який цілком задовольняє вимоги роботодавця щодо професійних якостей, він має першочергове працевлаштування. Взагалі не існує системи квот і заохочування для

роботодавців у Бельгії, Швейцарії, Кіпрі, Латвії, Ліхтенштейні, Нідерландах, Норвегії, Фінляндії, Швеції та Великій Британії [3].

Висновок. Більшість країн Європейського союзу застосовують норматив працевлаштування осіб з інвалідністю вищий ніж в Україні. Соціальна політика держав ЄС є більш розвиненою. В країнах Європейського Союзу вимагають законодавчо позитивного ставлення до прийому на роботу людей з інвалідністю. В їх соціальній політиці відслідковується тенденція переходу від медичної реабілітації до моделі підготовки робочої сили, що дає змогу людям з обмеженими можливостями вести активний спосіб життя та дозволяє їм посідати повноцінне місце у суспільстві, що на мою думку і стимулює їх до видужування. З метою покращення ситуації з працевлаштуванням осіб з інвалідністю в Україні Мінсоцполітикою підготовлені комплексні законодавчі ініціативи спрямовані на впровадження реальних стимулюючих механізмів, зокрема в частині визначення альтернативного способу виконання встановленого законодавством нормативу з працевлаштування осіб з інвалідністю.

Список використаних джерел:

1. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 р. № 875-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#top> (дата звернення: 24.04.2021)

2. Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо створення сприятливих умов для працевлаштування осіб з інвалідністю: від 07.04.2021 р. № 5344. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71607 (дата звернення: 25.04.2021).

3. Бондар Н.О. Особливості та основні напрями соціального захисту інвалідів у країнах ЄС // *Економіка праці та соціальна політика*. 2012. Вип. 6. С. 120–124 URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2012-6_0-pages-120_124.pdf (дата звернення: 24.04.2021).

Науковий керівник:

Фоменко Валентина Миколаївна,
*старший викладач кафедри права
і соціально-гуманітарних дисциплін*

*Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи*

Альтернатива пенсії?

*Дробот Жанна Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Чинне пенсійне законодавство України внесло суттєві зміни в питання реалізації права на пенсійне забезпечення, зокрема, стосовно наявності страхового стажу. На думку автора, це зможе призвести в подальшому до відсутності можливості реалізувати право на пенсію.

Стаття 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» у 2017 році була викладена в редакції Закону № 2148-VIII від 03.10.2017 р., яка збільшила необхідний страховий стаж для призначення пенсії за віком.

Починаючи з 1 січня 2018 року право на призначення пенсії за віком після досягнення віку 60 років мають особи за наявності такої тривалості страхового стажу:

- з 1 січня 2021 року по 31 грудня 2021 року – не менше 28 років;
- з 1 січня 2022 року по 31 грудня 2022 року – не менше 29 років;
- з 1 січня 2023 року по 31 грудня 2023 року – не менше 30 років;
- з 1 січня 2024 року по 31 грудня 2024 року – не менше 31 року;
- з 1 січня 2025 року по 31 грудня 2025 року – не менше 32 років;
- з 1 січня 2026 року по 31 грудня 2026 року – не менше 33 років;
- з 1 січня 2027 року по 31 грудня 2027 року – не менше 34 років;
- починаючи з 1 січня 2028 року – не менше 35 років.

Це означає поступове збільшення необхідного страхового стажу до 35 років, тобто з 1 січня 2028 року для призначення пенсії особа, яка досягла 60 років, повинна мати 35 років страхового стажу. Якщо ж такого стажу не буде, право на пенсію за віком виникає з 63 років за наявності стажу такої тривалості:

- з 1 січня 2021 року по 31 грудня 2021 року – від 18 до 28 років;
- з 1 січня 2022 року по 31 грудня 2022 року – від 19 до 29 років;
- з 1 січня 2023 року по 31 грудня 2023 року – від 20 до 30 років;
- з 1 січня 2024 року по 31 грудня 2024 року – від 21 до 31 року;
- з 1 січня 2025 року по 31 грудня 2025 року – від 22 до 32 років;

з 1 січня 2026 року по 31 грудня 2026 року – від 23 до 33 років;
з 1 січня 2027 року по 31 грудня 2027 року – від 24 до 34 років;
починаючи з 1 січня 2028 року – від 25 до 35 років.

У разі відсутності, починаючи з 1 січня 2019 року, страхового стажу, передбаченого вище, право на призначення пенсії за віком мають особи після досягнення віку 65 років за наявності страхового стажу:

з 1 січня 2021 року по 31 грудня 2021 року – від 15 до 18 років;
з 1 січня 2022 року по 31 грудня 2022 року – від 15 до 19 років;
з 1 січня 2023 року по 31 грудня 2023 року – від 15 до 20 років;
з 1 січня 2024 року по 31 грудня 2024 року – від 15 до 21 року;
з 1 січня 2025 року по 31 грудня 2025 року – від 15 до 22 років;
з 1 січня 2026 року по 31 грудня 2026 року – від 15 до 23 років;
з 1 січня 2027 року по 31 грудня 2027 року – від 15 до 24 років;
починаючи з 1 січня 2028 року – від 15 до 25 років [1, ст. 26].

Таким чином, виходячи з положень Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», щоб вийти на пенсію з 60 років у 2021 році слід мати 28 років страхового стажу, з 63 років – від 18 до 28 років, з 65 років – від 15 до 18 років. Але це показники 2021 року, з кожним роком ці показники збільшуються на 1 рік. З 2022 року такого стажу відповідно слід мати 29 років, від 19 до 29 років, від 15 до 19 років.

Постає питання стосовно того, що робити тим людям, які не мають такого мінімального стажу? Враховуючи той факт, що роботодавці не зацікавлені офіційно приймати на роботу, отримання заробітної плати в конвертах, карантин у зв'язку з covid-19 тощо у багатьох українців не вистачить стажу для оформлення пенсії з 60 років.

У такому випадку законодавець пропонує альтернативу у вигляді державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію. Закон України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю» визначає особу, яка не має права на пенсію, – як особу, яка досягла 65 років та не має права на пенсію відповідно до закону [2, ст. 1], тобто в нашому випадку не має необхідного страхового стажу відповідно до ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Порядок призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю і державної соціальної

допомоги на догляд, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 2.04.2005 р. № 261, встановлює вимоги для отримання такої допомоги.

Право на державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю (далі – соціальна допомога) мають особи, що одночасно відповідають таким умовам:

1) особи, які досягли віку 65 років і не мають права на пенсію відповідно до законодавства або яким встановлено інвалідність в установленому порядку. До досягнення зазначеного віку до осіб, які не мають права на пенсію, належать жінки 1960 року народження і старші після досягнення ними такого віку:

60 років – які народилися з 1 квітня 1955 року по 30 вересня 1955 року;

60 років 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1955 року по 31 березня 1956 року;

61 рік – які народилися з 1 квітня 1956 року по 30 вересня 1956 року;

61 рік 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1956 року по 31 березня 1957 року;

62 роки – які народилися з 1 квітня 1957 року по 30 вересня 1957 року;

62 роки 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1957 року по 31 березня 1958 року;

63 роки – які народилися з 1 квітня 1958 року по 30 вересня 1958 року;

63 роки 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1958 року по 31 березня 1959 року;

64 роки – які народилися з 1 квітня 1959 року по 30 вересня 1959 року;

64 роки 6 місяців – які народилися з 1 жовтня 1959 року по 31 березня 1960 року;

65 років – які народилися з 1 квітня 1960 року по 31 грудня 1960 року;

2) не одержують пенсію або соціальні виплати, що призначаються для відшкодування шкоди, заподіяної ушкодженням здоров'я на виробництві, відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», та допомоги, що призначається відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» (крім осіб з інвалідністю з дитинства або дітей з інвалідністю, які мають право на державну соціальну допомогу дитині померлого годувальника відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю» і державну соціальну допомогу відповідно до Закону України «Про державну

соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю»);

3) є малозабезпеченими особами (крім осіб з інвалідністю I групи та дітей померлого годувальника);

4) є особою з інвалідністю I групи [3, п. 5].

До малозабезпечених осіб, що мають право на державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю і державну соціальну допомогу на догляд, належать особи, середньомісячний сукупний дохід яких за останні шість календарних місяців або два квартали, що передують місяцю звернення за призначенням допомоги, не перевищує прожитковий мінімум, визначений для осіб, які втратили працездатність (крім осіб з інвалідністю I групи та дітей померлого годувальника).

Соціальна допомога призначається структурними підрозділами з питань соціального захисту населення місцевих держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад (далі - органи соціального захисту населення).

Для призначення соціальної допомоги подаються такі документи:

заява за формою, встановленою Мінсоцполітики.

Під час подання заяви пред'являється паспорт громадянина України, трудова книжка та документ, що засвідчує реєстрацію особи у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків (картка платника податків), або дані про реєстраційний номер облікової картки платника податків з Державного реєстру, внесені до паспорта громадянина України або свідоцтва про народження (крім осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідному контролюючому органу і мають відмітку в паспорті);

декларація про доходи та майновий стан осіб для призначення соціальної допомоги, складена за формою, встановленою Мінсоцполітики (у разі потреби);

копія рішення суду про визнання особи недієздатною (для недієздатної особи);

копія рішення про призначення опікуна (для недієздатної особи, якій призначено опікуна);

копія документа, що підтверджує повноваження представника закладу, який виконує функції опікуна над особою (для недієздатної особи, опікуна якій не призначено);

Інформація про склад сім'ї зазначається в декларації про доходи та майно особи, яка звернулася за призначенням соціальної допомоги (у разі потреби) [3, п. 10].

Стосовно останніх змін до Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю і державної соціальної допомоги на догляд, внесених згідно з Постановою Кабінету Міністрів № 663 від 29.07.2020 р. – (застосовується з 1 січня 2020 року) виникає два питання. Перше – для чого потрібна декларація про доходи та майновий стан осіб для призначення соціальної допомоги, складена за формою, встановленою Мінсоцполітики? Друге питання – що таке у разі потреби, хто визначає таку потребу?

Законодавець, на жаль, не дає відповіді на ці питання.

Розмір державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю за умовами, передбаченими вище, встановлюється виходячи з розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність:

особам з інвалідністю I групи, жінкам, яким присвоєно звання «Мати-героїня», на одну дитину померлого годувальника – 100 відсотків, на двох дітей – 120 відсотків, на трьох і більше дітей – 150 відсотків;

особам з інвалідністю II групи – 80 відсотків;

особам з інвалідністю III групи – 60 відсотків;

священнослужителям, церковнослужителям та особам, які протягом не менше десяти років до введення в дію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» займали виборні або за призначенням посади у релігійних організаціях, офіційно визнаних в Україні та легалізованих згідно з законодавством України, за наявності архівних документів відповідних державних органів та релігійних організацій або показань свідків, які підтверджують факт такої роботи, – 50 відсотків;

особам, які досягли віку 65 років, – 30 відсотків [1, ст. 6].

Стосовно прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, то у 2021 році відповідно до Закону «Про Державний бюджет на 2021 рік» він має три часові складові, а саме: з 01.01.2021 р. по 30.06.2021 р. 1789 гривень, з 01.07.2021 р. по 30.11.2021 р. – 1854 гривни, з 01.12.2021 р. по 31.12.2021 р. – 1934 гривни [4, ст. 7].

Якщо порахувати конкретний розмір допомоги, виходячи з прожиткового мінімуму, то його сума є «смішною до сліз». Так, особа в 65 років замість пенсії

отримає 536,7 гривень за період з 01.01.2021 р. по 30.06.2021 р.; 556,2 гривні за період з 01.07.2021 р. по 30.11.2021 р.; 580,2 гривні з 01.12.2021 р. по 31.12.2021 р.

На думку автора, по-перше, розмір такої соціальної допомоги ніяк не може характеризувати Україну як соціальну державу. По-друге, рекламуючи необхідність набуття страхового стажу для пенсії, слід показувати і розмір так званої «альтернативної пенсії». Можливо, почувши ці вражаючі цифри, людина замислиться про необхідність подбати про своє пенсійне майбутнє і замість «альтернативної пенсії» буде працювати і набуде права на гідне пенсійне майбутнє.

Список використаних джерел:

1. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>

2. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю: Закон України від 18.05.2004 р. № 1727-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1727-15#Text>

3. Порядок призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю і державної соціальної допомоги на догляд, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 2.04.2005 р. № 261 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/261-2005-%D0%BF#Text>

4. Про Державний бюджет на 2021 рік: Закон України: Бюджет, Розподіл, Перелік від 15.12.2020 р. № 1082-IX [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20#Text>

***Актуальні питання кримінального права, кримінології,
кримінально-виконавчого права, кримінального процесу,
криміналістики, судової експертизи,
оперативно-розшукової діяльності***

**Встановлення фактів інсценування злочинів
із використанням спеціальних знань**

Аксьонов Василь Васильович,
*директор Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

Кожевніков Валерій Вікторович,
*завідувач відділу криміналістичних видів досліджень
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

Криміналістичні знання є особливою галуззю спеціальних знань. Хоча криміналістика в цілому за своєю природою є юридичною наукою, вона в окремій своїй частині – криміналістичній техніці – акумулює, перероблює, пристосовує до завдань, пов'язаних зі збиранням (виявленням, фіксацією та вилученням) і дослідженням доказової інформації, методи природничих і технічних наук, на основі чого і виникають саме техніко-криміналістичні методи [1].

Ефективність судово-експертного та техніко-криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів цілком залежить від взаємодії слідчих підрозділів та підрозділів Експертної служби МВС України.

На практиці все частіше зустрічаються випадки, коли особливо тяжкі злочини, зокрема вбивства, розбійні напади тощо залишаються нерозкритими, а злочинці – безкарними, що викликає почуття законного обурення з боку широкої громадськості.

Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є підвищення рівня майстерності як слідчих так і криміналістів шляхом проведення додаткових занять, в т.ч. й із розпізнавання складних способів маскуванню злочинів, які застосовують правопорушники.

Місце події виступає для слідчого як інформаційний комплекс – матеріалізоване джерело інформації про механізм події злочину, особистості злочинця і потерпілого, динаміці їх взаємодії і мотивах поведінки [2]. Адже огляд місця події – це насамперед огляд місця скоєння певного злочину, криміналістичну характеристику якого слідчий повинен знати. Криміналіст в свою чергу теж має добре розумітися в алгоритмах проведення огляду по конкретних злочинах, іншими словами «читати сліди».

Залежно від характеру та розташування слідів та інших речових доказів на місці події, учасники огляду приходять до висновку про те, що:

- злочин вчинено в цьому ж місці, де проводиться огляд (на предметах залишені його явні сліди);
- злочин вчинено в цьому ж місці, але обстановка зазнала явних змін;
- злочин скоєно в одному місці, а його сліди виявлені в іншому місці;
- сліди злочину інсценовані.

Розглянемо деякі питання в контексті саме інсценованих слідів злочину.

Скоєння злочину, особливо тяжкого може відбуватися як раптово, так і в результаті заздалегідь обдуманого наміру. В обох випадках, але частіше в останньому, злочинець може здійснювати дії з приховування злочину.

Метою приховування злочинів є:

- приховування безпосередньо події злочину;
- приховування злочинного характеру події;
- приховування участі в скоєному та умислу злочинця.

Так, злочинець, ретельно сховавши труп, пояснює його зникнення від'їздом, намагається приховати сам факт смерті потерпілого. Вбивця, який знищує свої сліди, змінює обстановку, намагається приховати свою участь у вбивстві. Особа, яка інсценує вбивство за уявними мотивами, намагається приховати свою зацікавленість, справжні мотиви і мету скоєння даного злочину. Злочинець, який наніс смертельні ушкодження потерпілому за допомогою тупого предмету, скидає труп з висоти на землю, намагаючись приховати злочин.

Взагалі, приховування злочину можливо проводити шляхом укриття, маскуванню, знищення, фальсифікації інформації та її носіїв, а також змішаного

способу (різних інсценувань). Таким чином, інсценування є одним із способів приховування злочину [3].

Зустрічаються випадки, коли встановити, які обставини загибелі потерпілого (вбивство, самогубство або нещасний випадок) є завданням досить складним. Слідчим та криміналістам доводиться стикатися з незрозумілими випадками смерті під час виявлення трупа у водоймах, при падінні з висоти, під час пожежі, від вогнепального поранення. У всіх цих ситуаціях смерть могла статись як внаслідок власної необережності чи самогубства, так і вбивства.

Чимало випадків, коли під час скоєння вбивства злочинці, щоб уникнути відповідальності, приховують не смерть потерпілого, а лише конкретну причину смерті (самогубство, нещасний випадок, від хвороби або під час вбивства, скоєного іншими особами).

Задля цього, злочинці до прибуття слідчо-оперативної групи на місце події знищують або маскують окремі сліди, змінюють обстановку, видаляючи ті чи інші предмети, переміщують труп, часом на значну відстань чи в іншу кімнату, змінюють його позу, посмертно завдають додаткових тілесних ушкоджень і т.д.

Таким чином, інсценування визначають як «сукупність дій, спрямованих на приховання винуватості певної особи у вчиненні даного злочину шляхом створення помилкової видимості іншої події» [4].

Разом з цим, інсценування злочину є «створення обстановки, що не відповідає практично тому, що сталося на цьому місці події, що може доповнюватися поведінкою і помилковими повідомленнями, як виконавця інсценівки, так і пов'язаних з ним осіб» [5].

З іншої сторони, інсценування, як правило, включають систему дій злочинця, направлену на попередження виникнення слідів, їх знищення, фальсифікації, приховування чи маскування, які виникли в результаті вбивства, чи створенню нових слідів, що підтверджують версію суб'єктів приховування [6].

Інсценування класифікуються наступним чином:

1. За суб'єктами:

а) за допомогою учасників злочину;

б) за допомогою інших осіб (на прохання злочинця чи за власною ініціативою або ж спільно зі злочинцем).

2. За місцем:

а) на місці скоєння злочину;

б) в іншому місці.

3. За часом здійснення:

а) до скоєння злочину;

б) під час скоєння злочину;

в) після скоєння злочину.

4. За метою та об'єктом:

а) приховування та інсценування злочину;

б) приховування та інсценування некримінальної події;

в) з іншою метою чи інсценування окремих елементів.

5. За змістом:

а) інсценування матеріальних слідів на місці події;

б) інсценування матеріальних слідів разом з відпрацюванням та реалізацією варіанта дезінформації внаслідок поведінки і повідомлення видуманих відомостей.

Все це створює підґрунтя до виведення поняття негативних обставин – тобто факти і сліди, які не відповідають, суперечать фактам і слідам, звичайним і необхідним при певній події (або поясненнями певних осіб про нібито подію).

Провідні криміналісти визначають негативні обставини як «обставини, які знаходяться у протиріччі з уявною подією, наприклад, повинні б бути при звичайному стані, але в дійсності відсутні» [7].

Основна властивість негативних обставин полягає в тому, що вони заперечують дане пояснення, дану версію, тобто один і той же факт виявляється негативною обставиною до однієї версії, разом з тим може підтверджувати іншу [8].

Розглянемо деякі приклади скоєння злочинів, в яких було використано інсценування.

До чергової частини одного з міськрайвідділів м. Черкаси надійшло повідомлення від гр. Б. про те, що, зайшовши до своєї сестри в гості, він виявив її в одній із кімнат у безсвідомому стані, а у ванній кімнаті на підлозі виявив труп свого неповнолітнього племінника.

За версією потерпілої, до неї в квартиру увірвались троє невідомих, погрожуючи застосуванням зброї, зв'язали її, заволоділи майном та грошима, при цьому скоїли вбивство її сина.

Виїздом криміналістичної лабораторії в складі групи спеціалістів на місце події та подальшим оглядом встановлено, що на підлозі у всіх кімнатах, в т.ч. у коридорі та в кухні, на дивані та кріслах знаходились розкидані одяг, інші речі

та документи, які були в шафах, тумбочках, шухлядах. Меблі були пошкоджені, а саме відірвані та розламані дверці шаф, тумбочок, фасади шухляд.

На момент огляду потерпілі були відсутні (жінка була доставлена в лікарню, тіло трупа дитини знаходилось в машині «швидкої допомоги» біля будинку).

На підставі ретельного огляду та аналізу місця події, у криміналістів почали закрадатись сумніви щодо інформації про скоєний злочин, яку надала потерпіла, а саме:

Засоби зв'язування. З'ясувалося, що руки та ноги жінки були зв'язані тоненькою декоративною стрічкою типу тасьми та вузькою липкою стрічкою типу «скотч», які вона начебто розірвала за допомогою мускульної сили та зубів, оскільки руки були зв'язані спереду тулуба.

Як правило, злочинці такі засоби зв'язування не застосовують. У більшості випадків зловмисники приносять із собою широкий «скотч», мотузку чи кабельні стяжки або ж використовують речі, які знаходять у потерпілих (шнури від електроприладів, пояси від одягу, панчохи тощо) та ретельно зв'язують руки позаду тулуба, ноги та рот. Причому зустрічались випадки, коли потерпілий помирає від асфіксії лише тому, що злочинці, поспіхом обмотуючи кругом голови липку стрічку, щоб закрити рот, перекривали і ніс також.

Сліди злочинців. Ретельним оглядом всіх речей, які знаходились на підлозі квартири, та безпосередньо покриття підлоги спеціалісти здійснювали заходи з пошуку слідів злочинців, адже зі слів потерпілої, їх було троє. Однак, крім численних слідів взуття самої потерпілої та присутніх на місці події її родичів, інших слідів не було виявлено.

Разом з цим сліди взуття, які були виявлені на відірваних фасадах тумбочок, інших речах та документах, що знаходились під купами одягу та речей, були залишені лише взуттям потерпілої (гумовими капцями). Слідів рук сторонніх осіб також знайдено не було.

Викрадені речі. Попередньо, зі слів потерпілої, її брата та батьків, з квартири було викрадено гроші та ноутбук. У подальшому виявилось, що гроші були просто перекладені в інше місце, а ноутбук був захований під холодильником на кухні. Крім цього, в квартирі знаходились дорогівартісні речі, такі як: телевізор, домашній кінотеатр, безліч елітного алкоголю тощо, які не були забрані.

Тілесні ушкодження. Попереднім оглядом у лікарні тіла потерпілої судово-медичним експертом встановлено відсутність будь-яких тілесних ушкоджень,

за винятком тоненьких подряпин на шкірі в області грудної клітки, які з її слів злочинці нанесли голкою від шприца.

При скоєнні нападу і насильному зв'язуванні, обов'язково мали б залишитись на тілі гематоми, набряки, синці тощо. На тілі трупа дитини видимих тілесних ушкоджень також виявлено не було.

Все вище перелічене і належить до негативних обставин.

Забігаючи наперед, слід сказати декілька слів про *результати експертиз*:

- трасологічними та дактилоскопічними експертизами встановлено, що серед вилучених слідів взуття та слідів рук всі сліди залишені особами, які проживають чи є вхожими в квартиру;

- комп'ютерно-технічним дослідженням виявленого в квартирі ноутбука встановлено, що за декілька місяців до скоєного злочину через пошукові системи здійснювались численні запити типу: «яка смертельна доза «Еналапрілу» для дитини»;

- судово-медичним дослідженням трупа дитини встановлено, що смерть настала в результаті механічної асфіксії (удушення). Крім цього, під час проведення розтину, встановлено, що в стравоході дитини знаходились таблетки, як пізніше з'ясувалось саме «Еналапрілу».

Всі ці обставини, плутанина в показах потерпілої та результати проведених судово-медичних та криміналістичних експертиз в подальшому дали підґрунтя для запідозрювання матері в скоєнні вбивства власної дитини.

Отже, з метою приховування злочину було проведено інсценування матеріальних слідів, створення в обстановці моделі розбійного нападу, підготовку варіанта дезінформації і повідомлення вигаданих відомостей, а в подальшому підготовку пояснень та лінії поведінки для реальності створеної події, причому як матері дитини, так і її рідних.

Випадки інсценування чи приховування бувають не лише під час розслідування злочинів, пов'язаних з убивствами. Вони зустрічаються і з іншими злочинами, скоєними в умовах неочевидності (ДТП, коли водій зник з місця події, пошкодження майна, крадіжки тощо).

Так, в приміщенні готелю м. Сміла з банкомату одного з банків було скоєно крадіжку грошей на суму біля 500 тис. грн.

Оглядом прилеглої території та приміщення, де знаходився банкомат, встановлено, що слідів зовнішнього втручання (пошкодження фасадної частини банкомату чи вхідних дверей до приміщення, де він знаходився) не виявлено.

Оглядом задньої стінки банкомату було встановлено наявність пошкодження замкової шпарини пристрою для блокування лімба. Інших видимих пошкоджень на поверхні банкомату виявлено не було.

Після приїзду представників служби безпеки банку було встановлено, що пристрій для блокування лімба знаходився в положенні «відімкнено», а механічний кодовий замок на дверці банкомата не пошкоджений та на момент огляду знаходився в положенні «замкнено».

Очевидно, що при такій комбінації дістати касети з грошима з банкомату неможливо, необхідно принаймні знати код замка. А таку інформацію знали лише ті працівники, які проводили інкасацію вказаного банкомату.

Отже, для того щоб безкарно заволодіти грошовими коштами, а іншими словами скоїти крадіжку, працівник, що здійснював інкасацію, здійснив, з метою приховування злочину, інсценування матеріальних слідів, створивши в обстановці модель крадіжки зі зломом.

У наведених прикладах яскраво показано, яку роль відіграє використання спеціальних знань шляхом проведення ретельного огляду місця події із залученням фахівців, фіксація всіх змін у обстановці, проведення попереднього дослідження виявлених та вилучених слідів, а також проведення судових експертиз вилучених об'єктів.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що встановити факт інсценування злочину можливо лише шляхом накопичення інформації про подію, аналізу виявленої слідової інформації, співставлення її з версіями, які висувають потерпілі чи свідки (вони ж насправді – ті, хто скоїли чи є співучасниками скоєння злочину).

Виявлення ж елементів інсценування дасть можливість слідчому в подальшому відшукати інші його складові та довести його у процесуальному порядку і таким чином встановити істину у кримінальному провадженні, забезпечити припинення злочинцями спроб інсценування інших злочинів та з'ясувати причини й умови, що сприяли інсценуванню злочинів.

Список використаних джерел:

1. Бишевец О.В. Використання спеціальних знань у доказуванні в кримінальних провадженнях // *Вісник кримінального судочинства*. №2. Київ. 2015.
2. Єникеев М. І. Юридична психологія. (Короткі навчальні курси юридичних наук). Москва: Видавництво НОРМА. 2003. 256 с.
3. Белкін Р.С. Курс криміналістики. Москва. 1997. Т.3. 366 с.

4. Керівництво з розслідування вбивств. Москва. 1977. 246 с.
5. Криміналістика / під ред. А. Ф. Волинського. Москва. 1999. 246 с.
6. Криміналістика / під ред. І. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкіна. Москва. 1994. 348 с.
7. Салтевский М.В. Криминалистика в современном изложении юристов. Харків. 1996.
8. Розслідування окремих видів злочинів. / під ред. О. Я. Баєва. Воронеж, 1986. 43 с.

Щодо проблеми визначення поняття «кіберзлочини» та «кіберзлочинність»

*Атамась Вадим Романович,
студент 2 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Постановка проблеми. Інтернет, комп'ютери, мобільні телефони та інші форми технологій здійснили революцію у всіх аспектах людського життя за останні кілька десятиліть. Це ввібрало в себе те, як ми спілкуємось, робимо покупки, отримуємо новини та розважаємо себе. Ці технологічні досягнення мають і темний бік, адже створили незліченні можливості для правопорушників вчинити різні форми суспільно-небезпечних діянь. Інформаційні правопорушення часто називають кіберзлочинністю і трапляються вони через те, що винний використовує спеціальні знання про кіберпростір. Кіберзлочинність в Україні та світі має швидкі темпи розвитку, а кількість потерпілих від цих правопорушень обчислюється – мільйонами. Тож, кіберзлочинність можна розглядати як великий загальний термін, який охоплює комп'ютерну злочинність та технології. Саме тому питання визначення поняття кіберзлочинності та введення відповідальності за відповідне кримінальне правопорушення є актуальним для України задля забезпечення гідного рівня захисту громадян та недоторканності їхнього особистого життя та даних.

Стан наукового дослідження. Різномірними концепціями становлення та розвитку інформаційних даних, розробкою предмета та тлумачення поняття “кіберзлочинності” займалися такі науковці як: В. О. Голубєв, М.А. Кравцова, В. С. Сідак, Т. Л. Сироїд, М. О. Будаковим, В. М. Бутузовим, М.М. Галамбою, Р. А. Калюжним, Ю. Є. Максименко, О. В. Орлова Д. Л. Дубов, М.А. Ожеван та інших. Проте необхідність подальших наукових досліджень ґрунтується на прогалинах в кримінальному законодавстві щодо протидії кіберзлочинності. Дослідження передбачає аналіз зарубіжного законодавства та досвіду в сфері боротьби проти кіберзлочинності.

Мета даної роботи полягає у визначенні доцільності введення в національне законодавство понять кіберзлочину та кіберзлочинності, відповідно до міжнародних стандартів.

Виклад основного матеріалу. Термін “кіберзлочинність” має як соціально-технічну, так і юридичну забарвленість. Під ним слід розуміти кримінально-протиправну діяльність, яка спрямована на шахрайство, викрадення цінних даних або ж вторгнення в приватне життя. Для досягнення цих цілей використовуються комп’ютери, комп’ютерні мережі або мережеві пристрої.

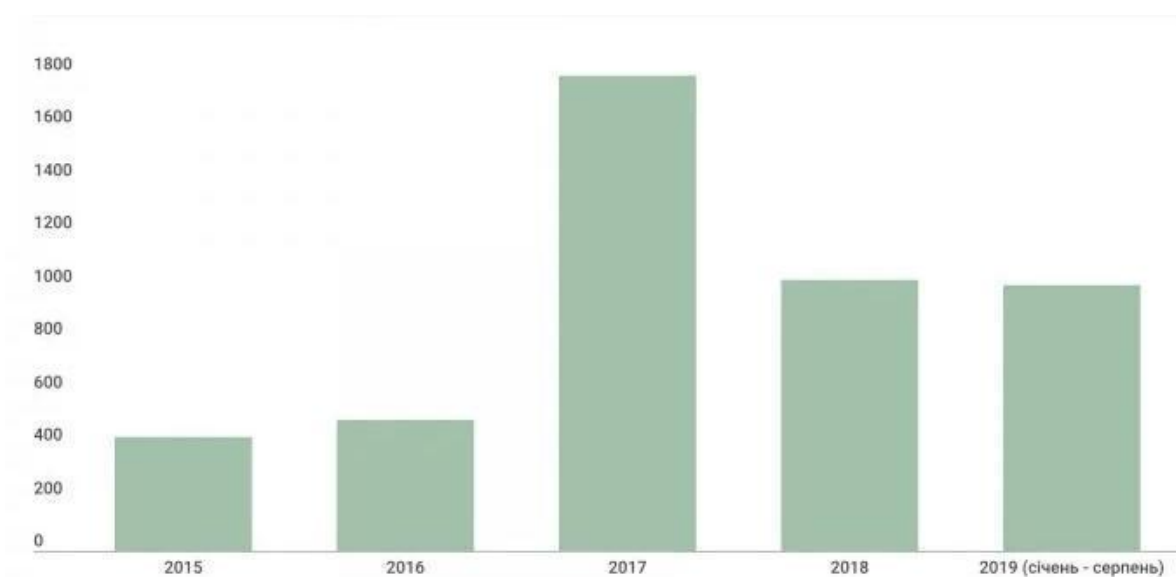
Більшість кіберзлочинів здійснюються кіберзлочинцями або хакерами, які є досить організованими, використовують передові технології та мають високу технічну кваліфікацію. Сенс кіберзлочинів виявляється в нападі на інформацію про приватних осіб, корпорації чи уряди певних країн. Хоча напади не відбуваються на фізичне тіло, вони відбуваються на особистому або корпоративному віртуальному тілі, що є сукупністю інформаційних атрибутів, що визначають людей та установи в Інтернеті. Іншими словами, у цифрову епоху наші віртуальні ідентичності є важливими елементами повсякденного життя: ми являємо собою набір чисел та ідентифікаторів у безлічі комп’ютерних баз даних, якими володіють уряди та корпорації [2, с. 320].

Важливим аспектом кіберзлочинності є його множинно-локальний характер: дії можуть відбуватися в межах, розділених величезною відстанню. Це створює серйозні проблеми для правоохоронних органів, оскільки місцеві чи національні кримінальні правопорушення зараз потребують міжнародної співпраці. Цим самим, кіберзлочинність охоплює різні сфери діяльності. Ними є кримінальні правопорушення, які передбачають грубі порушення особистої або корпоративної конфіденційності, такі як: посягання на цілісність інформації, що зберігається в цифрових репозитаріях, та використання незаконно отриманої цифрової інформації для шантажу фірми чи фізичної особи. На наше переконання, зростає й спектр щодо викрадення особистих даних, засновані на транзакціях, такі як шахрайство, цифрове піратство, відмивання грошей, підробка та їм подібні.

Оскільки кіберзлочинність впливає на безпеку держав, розуміння контексту, в якому відбуваються політика та міжнародні справи, є ключовим, оскільки інтереси країн щодо національної безпеки зазвичай дуже різняться. Це, мабуть, встановило б межі для міжнародної угоди про створення спільного міжнародного закону про кібербезпеку. Крім того, зростання кібератак з роками проливає світло на загрози та серйозність цієї зростаючої кримінальної поведінки, яка потребує термінової міжнародної реакції.

Кіберзлочинність – це п'ятий за значимістю вид економічної протиправності в Україні, слідом за незаконним привласненням майна, незаконним збагаченням і корупцією, практикою підриву конкуренції і маніпуляцією з фінансовою звітністю [1].

За останні п'ять років в Україні кількість інформаційних правопорушень зросла щонайменше у 2,5 рази. Як повідомляється, стрибок кількості всіх кіберзлочинів відбувся у 2017 році. Після цього кількість кримінальних правопорушень почала зростати. Так в 2017 було зафіксовано 1795 справ, в 2018 - 1023, а в період з 2019 по 2020 – 1005:

Статистика поширення кіберзлочинів з 2015 по 2019-20 рр.

Нині в українському законодавстві відсутнє визначення поняття «кіберзлочин» або «кіберзлочинність», є лише узагальнене поняття кримінальних правопорушень, які вчиняються з використанням комп'ютерів, комп'ютерних систем та мереж електрозв'язку, зокрема:

- несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (стаття 361 КК України);

- створення з метою використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут (стаття 361-1 КК України);

- несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з обмеженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах або на носіях такої інформації (стаття 361-2 КК України).

Крім того, діяльність кіберзлочинців кваліфікується за статтею 200 КК України – незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, електронними грошима обладнанням для їх виготовлення [3].

Основними проблемами, що ускладнюють боротьбу проти кримінальних правопорушень в інформаційній сфері є:

- відсутність ключових термінів та понять, таких як: “кіберпростір”, “кібербезпека”, “кіберзахист”, “кібератака”, “кібервійна”, “кібертероризм”, “кіберзброя”, “кіберінфраструктура”, “критична кіберінфраструктура” та ін. Очевидно, що кримінальні правопорушення у кіберсфері неможливо кваліфікувати без назв цих самих правопорушень. КК України повинен бути готовим до тих інноваційних змін, які відповідають сучасним стандартам у сфері інформаційних технологій. З цього, зокрема впливає наступна проблема:

- застарілість чинного кримінального законодавства. КК України є досить архаїчним і відповідальність за кіберзлочини передбачена й узагальнена поняттям “правопорушення, які вчиняються з використанням комп'ютерів, комп'ютерних систем та мереж електрозв'язку”. Кримінальний закон повинен надавати конкретизацію відповідних понять та розкривати їхню значимість для національного законодавства [4].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, слід по-новому підійти до питання оновлення нормативно-правової бази для боротьби з кіберзлочинністю та ввести до кримінального законодавства поняття «кіберзлочину» та «кіберзлочинності». Рівень інформаційних технологій в Україні вимагає належного нормативного забезпечення, враховуючи міжнародний досвід в цій сфері. Спротив кіберзлочинності зобов'язує правоохоронні органи ще більш активно та на належному компетентному рівні протидіяти кіберзлочинності.

Список використаних джерел:

1. Всесвітній огляд економічних злочинів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.pwc.com/ua/uk/Україна>].

2. Кравцова М. А. Понятие киберпреступности и ее признаки / М.А. Кравцова // Часопис Київського університету права. 2015. № 2. С. 320.

3. Кримінальний кодекс України : Закон : від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс] //Сайт Верховної Ради України. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

4. Проблеми чинної вітчизняної нормативно-правової бази у сфері боротьби із кіберзлочинністю: основні напрями реформування : аналітична записка / Д. Дубов, М. Ожеван [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nis.gov.ua/articles/454>.

Науковий керівник:

Сокурєнко Олександр Михайлович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

Актуальні питання під час призначення дактилоскопічних досліджень

*Баранова Наталія Олексіївна,
головний судовий експерт
сектору дактилоскопічних досліджень
відділу криміналістичних видів досліджень
Донецького науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

У наведеній науковій статті розглянуто актуальні проблеми, які зустрічаються під час призначення дактилоскопічних експертиз – це взаємодія органів досудового розслідування та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України; підготовка інспекторів-криміналістів (техників-криміналістів); якість та кількість вилучених об'єктів дактилоскопічного походження; об'єкти порівняльного дослідження та їх якість.

Ключові слова: дактилоскопічні дослідження, взаємодія органів досудового розслідування та Експертної служби МВС, об'єкти порівняльного дослідження – дактилоскопічні карти.

Постановка проблеми. За роки незалежності Україна пройшла через низку політичних, ідеологічних, економічних, соціальних трансформацій. У той же час фактично сформувалась нова генералізація злочинців, це вже не колишні примітивні злодії з неповною середньою освітою, сьогодні часто правоохоронцям протистоять високоосвічені спеціалісти, які володіють комп'ютерною технікою та сучасними засобами комунікації. Тому використовуючи досягнення природних і технічних наук, вивчаючи і узагальнюючи позитивну практику розкриття злочинів, криміналісти, створюють нові, досконаліші методи і засоби боротьби із злочинністю. Виникнення слідів при вчиненні злочинів – процес динамічний; будь-який рух, а також взаємодія супроводжуються відображенням, тобто появою змін у матеріальному середовищі. Існує народна мудрість про те, що «немає злочину без слідів, тому немає руху без утворення слідів злочинів». Але для забезпечення якісного розкриття злочинів багато мають значення докази, згідно п. 2 ст. 84 КПК України «Процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, висновки експертів». Виходячи зі змісту ст. 101 КПК

України «Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи» [1]. На сьогоднішній день призначається багато експертиз, серед яких на першому місці також є і дактилоскопічна експертиза.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесуальній науці дослідженню проблем доказування, в тому числі й експертизи, приділялося багато уваги. Ці питання розглядали у своїх працях вітчизняні та зарубіжні вчені різних галузей знань – кримінально-процесуального, цивільно-процесуального, адміністративного права та судочинства, зокрема: С.М. Абрамов, В.Д. Арсеньєв, В.Є. Бергер, С.В. Бородин, Л.П. Булига, О.М. Васильєв, А.І. Вінберг, І.В. Виноградов, В.М. Галкін, М.М. Гродзинський, А.В. Дулов, Ю.М. Жуков, О.В. Іванов, О.Ф. Клейнман, В.В. Комаров, С.В. Курильов, В.В. Луць, Д.Я. Мирський, Г.М. Надгорний, О.В. Немировська, Ю.К. Орлов, І.Л. Петрухін, Р.Д. Рахунов, Т.В. Сахнова, М.О. Селіванов, З.М. Соколовський, М.С. Строгович, М.В. Терзієв, М.К. Треушніков, М.О. Чельцов, В.І. Шиканов, О.Р. Шляхов, Б.А. Штерн, М.Й. Штефан, О.О. Ейсман, К.С. Юдельсон та ін. Проте в сучасних умовах реформування органів кримінальної юстиції особливої актуальності набувають питання вдосконалення теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо взаємодії відомчих експертних та слідчих підрозділів, зважаючи на зміну підходів до врегулювання діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду з метою наближення її до європейських стандартів кримінального судочинства.

Формування цілей. Мета цього дослідження полягає в дослідженні актуальних проблем, які виникають під час призначення дактилоскопічних досліджень та наданні пропозицій їх вирішення, визначення напрямів удосконалення правового регулювання та організаційного забезпечення взаємодії працівників Експертної служби МВС України з підрозділами Національної поліції.

Для досягнення поставленої мети планується здійснити такі завдання: проаналізувати сучасний стан обраного предмета дослідження; запропонувати шляхи вирішення актуальних проблем під час проведення дактилоскопічної експертизи.

Виклад основного матеріалу. Слушно зазначає Ю. Кузякін, що в сучасних соціально-економічних умовах, коли успіх правової реформи нерозривно пов'язаний з об'єктивізацією судочинства, роль спеціальних знань суттєво підвищується, і не тільки у разі розкриття та запобіганням злочинам у процесі доказування в кримінальних, цивільних, адміністративних справах. Крім того, до сфери судочинства інтегруються нові досягнення науки та техніки, нові галузі знань, технології. Ці обставини зумовлюють трансформацію уявлень про спеціальні знання, без використання яких не тільки неможливо виявити ознаки складу правопорушень, а й – зафіксувати, вилучити, дослідити і оцінити докази [2, с. 3].

Коли йдеться про історичний аспект цієї проблематики, слід зазначити, що з давніх-давен на допомогу в розслідуванні злочинів і розшуку злочинця запрошували досвідчених осіб: мисливців, слідопитів, лікарів та інших «фахівців», які володіли на той час певними необхідними знаннями [3, с. 94].

Історіографія цього питання свідчить, що початковою формою використання спеціальних знань була практика народних слідопитів. На думку дослідника Г. Гросса, який виокремлював особливу касту слідопитів – «кхоях», які займалися розшуком злочинців в Індії, у Австралії слідопити – «трекери» займалися розшуком вкраденої або такої, що заблукала, худоби і пошуком злочинців за слідами, залишеними ними на місці злочину [4, с. 5-6].

Спеціальні знання використовувалися не тільки слідопитами, але і лікарями для встановлення причин смерті під час розслідування злочинів проти життя і здоров'я. Раніше за всіх у процесі правосуддя почали використовувати медичні знання, про що свідчать численні джерела періоду до н. е. Термін «спеціальні знання», а саме «обізнані особи», беруть свої витoki з давніх-давен, ще за часів Гіппократа, який вивчав питання тяжкості й смертельності різних тілесних ушкоджень [5, с. 20]. На Русі вперше спеціальні знання було застосовано за правління княгині Олени (1535 р.) тощо.

Необхідно зазначити, що багато вчених звертають увагу на таку особливість, як професіоналізм, у понятті спеціальних знань. На їх думку, термін «спеціальні» зазвичай окреслює сферу професійних знань, якими оперують експерти і які не належать до загальновідомих, акумульованих у повсякденному, життєвому досвіді людини, а також не є правовими.

Серед судових доказів значне місце займають сліди папілярних узорів рук людини. Статистичні данні свідчать, що кількість вилучених об'єктів дактилоскопічного походження, а саме слідів папілярних ліній, велика. Майже

з кожного огляду місця події обов'язково будуть вилучені об'єкти дактилоскопічного походження, в більшості випадків це сліди папілярних ліній, відкопійовані на відрізках липких стрічок, в меншій кількості вилучаються самі об'єкти-носії з дактилоскопічною інформацією. І при дослідженні саме слідів, які вилучені на відрізках липких стрічок, 50% з них непридатні для ідентифікації особи. Цьому факту можуть бути різні причини: і умови огляду місці події; умови слідоутворення; слідосприймаючі поверхні і інше, а також можуть цьому сприяти вміння і навички спеціаліста. Саме після проведення реформи правоохоронної системи в Україні, яка розпочалась в 2014 році, знизився рівень якості і кількість вилучених об'єктів дактилоскопічного характеру. Це сказалося і на кількості призначених дактилоскопічних експертиз. Реформа посприяла низькій підготовці фахівців – інспекторів-криміналістів та нестачі кадрів цього напрямлення. Тому для вирішення цієї проблеми пропонуємо запровадити висококваліфіковану підготовку кадрів техніко-криміналістичного забезпечення, яка повинна проводитись із залученням фахівців з числа практичних установ та розширити перелік навчальних закладів з підготовки інспекторів-криміналістів.

Ще однією з актуальних проблем є взаємодія досудових органів з Експертною службою. На нашу думку, не можна не погодитися з тим, що під час реалізації певного спільного заходу одна зі сторін взаємодії неодмінно виступає як керуюча, а інша – як керована система [5, с. 93]. Зазначимо, що про взаємодію слідчого з іншими учасниками розслідування можна мовити в певній мірі лише умовно, оскільки з процесуальної точки зору тут немає рівноцінного партнерства: статус слідчого визначає його головну роль, персональну відповідальність за рішення, які він приймає, і результати розслідування загалом. Уся діяльність інших учасників розслідування підкорена завданням, які поставив перед ними слідчий, узгоджується з ними [6, с. 273].

Аналізуючи сучасний стан нормативного регулювання процесу взаємодії слідчого зі співробітниками експертної служби констатуємо, що його рівень, на жаль, поки що є недостатнім. Нормативні й організаційні проблеми взаємодії слідчого з працівниками Експертної служби МВС України не набули належної теоретичної розробки, що призводить і до суттєвих труднощів у практичній діяльності. Низка питань правового й організаційного характеру залишається не вирішеною, що стримує більш повне використання можливостей сумісної діяльності цих суб'єктів, підвищення її результативності.

Проблемні питання виникають не тільки під час залучення спеціалізованої пересувної лабораторії, згідно положень Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події [7], а й під час призначення дактилоскопічних досліджень. Прикладом цього є часті помилки в постанові про призначення експертиз, які виражаються у невідповідності дати, адреси вилучення об'єктів, помилки в прізвищах або іменах (можуть бути взагалі різні персональні дані) в дактилоскопічних картах, які надаються як об'єкти порівняльного дослідження, не кажучи вже про некоректність поставлених питань. Здається все це дрібниці, але вони займають час на листування, впливають на об'єктивність і повноту досліджень, на строки виконання досліджень, бо органи, які призначають постанови про призначення досліджень, відповідають не одразу, виходять всі строки клопотань або взагалі не відповідають на них, що може привести до повернення матеріалів справи органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), із зазначенням мотивованих причин неможливості її проведення [8, 9], також це призводить до затримки направлення придатних слідів рук на дактилоскопічний облік, що в свою чергу впливає на оперативність розкриття злочинів.

Також під час призначення дактилоскопічних досліджень найчастіше надаються тільки об'єкти дослідження, вилученні з місць подій, і ставляться питання про придатність. Треба також надавати і об'єкти для порівняльного дослідження – це дактилоскопічні карти потерпілих, свідків, підозрюваних, обвинувачених та ін. Надавати об'єкти порівняльного дослідження також обов'язково в упакованому вигляді, що зустрічається під час практики з порушеннями.

Для вирішення вищевикладених проблем пропонуємо проводити спільні семінари, заняття із залученням працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України, під час яких обговорювати проблемні питання та шляхи їх вирішення. Також надсилати листи до Управлінь Національної поліції з мотивованими зверненнями по усуненню проблемних питань, так прикладом цього є надіслані листи начальникам слідчих відділів ГУНП в областях про обов'язкове надання об'єктів порівняльного дослідження – дактилоскопічних карт, для проведення дактилоскопічних досліджень. Розробляти інформаційні листи, пам'ятки, рекомендації, тощо для працівників органів досудового розслідування поліції,

що сприятиме покращенню взаємодії органів та якісній роботі для розкриття злочинів.

Висновки. Розглянувши нормативно-правову та організаційну складові взаємодії працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України можна зазначити, що робота щодо вдосконалення даного напрямку діяльності органів внутрішніх справ потребує постійного моніторингу, дискусійності та обміну досвідом видатних вчених-науковців та практиків, зокрема, це пояснюється «молодістю» реформи правоохоронної системи в Україні та необхідністю адаптації відповідно її положень нормативного масиву відомчих документів.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний Процесуальний Кодекс України // *Відомості Верховної Ради України*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

2. Кузякин Ю.П. Специальные знания в производстве по делам об административных правонарушениях. Монография / М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2006. 183 с.

3. Романенко Л.М. Визначення поняття «спеціальні знання» як невід'ємної частини поняття «експерт» та «судова експертиза» в адміністративному процесі // *Право і суспільство: науковий журнал*. 2011. № 4. С. 94-99.

4. Крылов И.Ф. Криминалистическое учение о следах. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1976. 200 с.

5. Торвальд Ю. Сто лет криминалистики. М.: Прогресс, 1973. 250 с.

6. Перлін С.І. Правові та організаційні особливості взаємодії слідчого з підрозділами експертної служби МВС України // *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2017. № 1 (77) С. 270-277.

7. Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 03.11.2015 р. №1339 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15#Text> (дата звернення: 17.09.2020).

8. Про судову експертизу: Закон України // *Відомості Верховної Ради України*, 1994, № 28, ст.232 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text>

9. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text>

Дискусійні питання щодо визнання судом обставин, які пом'якшують кримінальне покарання

*Брайченко Сергій Миколайович,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права
і соціально-гуманітарних дисциплін
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи*

Очевидно, що одним із самих дієвих засобів протидії злочинності, є притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності. Проте, покарання має на меті не лише кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами. Окрім того, покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. У відповідності до Кримінального кодексу, суд призначає покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання [1].

Саме з метою забезпечення призначення адекватного, справедливого покарання, сучасним кримінальним законом визначено не лише альтернативні та відносно визначені санкції, які містять вказівку на конкретні види та міри покарання за скоєне передбаченого диспозицією кримінального правопорушення, а й визначено обставини, які пом'якшують кримінальне покарання або ж обтяжують його.

Як відомо, перелік обставин, які пом'якшують кримінальне покарання визначених ч.1 ст. 66 КК України не є вичерпним. Таким чином, суд, на власний розсуд може визначити пом'якшуючою обставину, яка не вказана прямо у зазначеній нормі. Звичайно, що практика застосування судами цієї диспозитивної норми спричинила науково-правову дискусію щодо правомірності визначення обставин, які впливають на міру покарання.

В ході здійснення досліджень рішення судів, правники звертають увагу на досить поширену практику явного недотримання вимог ч. 2 ст. 66 КК України в частині необхідності мотивування свого рішення щодо визнання певної обставини провадження такою, що пом'якшує покарання [1]. Такі непоодинокі випадки суперечать Постанові Пленуму Верховного Суду України від

24.10.2003 р. №-7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» (далі – Постанова) [2].

Так, в ході дослідження рішення Київського районного суду м. Харкова від 25.12.2013 р. (№-640/19264/13-к) за обвинуваченням у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 125 КК України, слід звернути увагу на суперечність щодо тлумачення норм кримінального законодавства. В мотивувальній частині зазначеного рішення зауважено, що при призначенні покарання суд враховує як характер, так і ступінь тяжкості злочину, обставини справи, дані про особу та її щире каяття, що згідно з п. 1 ч. 1 ст. 66 КК України зазначено обставинами, які пом'якшують кримінальне покарання.

У наведеному рішенні суд відносить вищеназвані обставини до п. 1 ч. 1 ст. 66 КК України. Однак, як відомо, у зазначеній нормі йдеться лише про з'явлення із зізнанням, щире каяття та активне сприяння розкриттю злочину. Натомість характер і ступінь тяжкості злочину, конкретні обставини справи, дані про особу суд відніс до п. 1 ч. 1 ст. 66 КК помилково. При цьому не викликає сумніву, що суд дійсно у кожній справі при призначенні покарання повинен з'ясовувати ці обставини, проте вони не завжди будуть впливати на пом'якшення покарання і тим паче, що вони не передбачені п. 1 ч. 1 ст. 66 КК. Якщо суд все ж таки подібним формулює мотивувальну частину вироку, то він повинен деталізувати, які саме конкретні обставини справи чи дані про особу він відносить до пом'якшуючих обставин і чітко вказати норму статті, що дає йому відповідне право.

Розглянемо судову практику. 5 серпня 2020 р. Верховний Суд колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у справі змінив вирок районного суду та ухвалу апеляційного суду в частині призначеного покарання через його надмірну суворість [3].

Вироком районного суду, залишеним без змін апеляційним судом, особу визнано винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК, та призначено йому покарання у виді позбавлення волі на строк 12 років.

Цим вироком особу засуджено за те, що він, перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, на міжсходинковому майданчику третього поверху гуртожитку умисно наніс удар ножем у ділянку грудної клітки потерпілому, від якого настала його смерть.

У касаційній скарзі засуджений стверджував, що, призначаючи йому покарання, судами не враховано протиправної поведінки потерпілого та його

сім'ї, які спровокували конфлікт, щире каяття та визнання ним вини, а тому просив призначити йому покарання у мінімальній межі санкції ч. 1 ст. 115 КК.

Верховний Суд установив, що засуджений винуватиме у скоєному кримінальному правопорушенні визнав, вибачився перед потерпілою, що вона підтвердила в судовому засіданні під час допиту, а також у поданих на адресу ВС запереченнях.

При цьому ВС зауважує, що незгода засудженого з кваліфікацією його дій є правом особи та не впливає на щирість розкаяння, осуд поведінки та відчуття жалю щодо вчинених протиправних дій. Крім того, суд врахував також і дані про особу засудженого, який до кримінальної відповідальності притягується вперше, на час вчинення кримінального правопорушення був працевлаштований, за місцем роботи характеризується позитивно, має міцні сімейні зв'язки, на обліку в лікарів нарколога та психіатра не перебуває.

А тому, враховуючи зазначене вище, а також сукупність обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання, Верховний Суд дійшов до висновку про необхідність пом'якшення особі покарання, призначеного за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 115 КК, та призначення йому покарання у виді позбавлення волі на строк 10 років [3].

Колеги-правники з Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого проаналізували ще одне цікаве рішення, викладене в ухвалі Судової палати у кримінальних справах Верховного суду України від 28.10.2004р[5;64-80]. У справі про притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення крадіжки (ч. 3 ст. 185 КК України) суд визнав пом'якшувальними обставинами незначний розмір викраденого, відшкодування якого потерпіла особа не бажала, характер стосунків між засудженим і потерпілою (вони були подружжям), а також відсутність цивільного позову з боку потерпілої. Звичайно, що така мотивація викликає більше питань ніж дає відповідь чому до особи застосовано пом'якшення і наскільки коректно суд використовує свої повноваження [5; с. 64-80].

Висновок. Отже, в теорії кримінального права залишаються спірними та досі не вирішеними в повній мірі питання щодо підстав застосування обставин, що пом'якшують покарання. Зокрема, не має чіткої відповіді на запитання про їх місце серед загальних засад призначення покарання, їх правової природи, та обов'язковість конкретизації в законі про кримінальну відповідальність. Потребує також більш ґрунтовного дослідження проблематика змісту та вичерпного їх переліку в Кримінальному кодексі України, адже, як відомо,

призначаючи покарання особі за вчинений злочин, суд може визнати такими, що його пом'якшують, й інші обставини, не зазначені в ч. 1 ст. 66 КК України

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

2. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання» від 24.10.2003 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text>

3. Вирок у справі № 697/418/13-к: Канівський міськрайонний суд Черкаської області. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36580426> .

4. Вирок у справі № 334/5670/18: Рішення Верховного Суду колегією суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90906069>

5. Гізімчук С.В., Назаренко Т.Г. Проблеми застосування обставин, що не передбачені ст. 66 КК України (на підставі матеріалів судової практики) // Вісник Асоціації кримінального права України. 2018. № 1(10). С. 64-80.

Теоретико-правові аспекти визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння у кримінальному праві України

*Добролежа Ірина Олександрівна,
студентка 4 курсу спеціальності «Право»
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи*

*Грошева Ольга Андріївна,
студентка 4 курсу спеціальності «Право»
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи*

Процеси гуманізації кримінального законодавства України ставлять нові виклики перед юридичною наукою, яка ставить мету теоретичного обґрунтування нормотворення та прогнозування результатів запровадження нових норм.

Одною із найбільш дискусійних тем серед вчених-правників є проблематика тлумачення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння. Законодавець, з огляду на багатовіковий досвід людства у сфері застосування кримінально-правових норм, усвідомлює, що в суспільних правовідносинах нерідко трапляються ситуації, коли особа, в силу об'єктивних обставин, перебуває у специфічному стані, який змушує її завдати шкоду правоохоронюваним інтересам (життя та здоров'я, власність, воля тощо).

У відповідності до думки прихильників однієї із найбільш поширених та загальноприйнятих теорій, злочинність діяння виключається з огляду на те, що у діях особи відсутня матеріальна ознака: суспільна небезпека діяння [1]. При цьому Шкода, що заподіюється діянням, розглядається як «суспільно-нейтральний» чи навіть «суспільно-корисний» наслідок [2]. Зазначена концепція є основою радянської кримінально-правової доктрини. Проте невпинні процеси міжнародної та європейської інтеграції України, змушують науковців вести нові пошуки та вдосконалювати пояснення юридичної природи таких обставин.

Викликає зацікавлення, наприклад, теорія «зовнішнього чиннику», згідно з якою виключається ознака не суспільної небезпечності діяння, а його

протиправності. Тобто заподіяння шкоди вважається допустимим при наявності передбачення законом підстав такої допустимості [3].

На сьогодні, Кримінальний кодекс України визначає вісім підстав допустимості шкоди, які формально виключають злочинність діяння:

- необхідна оборона;
- уявна оборона;
- затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення;
- крайня необхідність;
- фізичний або психічний примус;
- виконання наказу або розпорядження;
- діяння, пов'язане з ризиком;
- виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації [4].

Також, ряд вчених розглядає таку концепцію, згідно якої, обставини даної категорії виключають відповідальність в силу соціальної корисності діянь, які вчиняються у передбаченні законом умовах [5].

Теоретична і практична розробка обставин, що виключають злочинність діяння, здійснюється в різних напрямках:

- у межах дослідження проблем злочинності та караності діянь;
- підстав та меж реалізації конституційного права особи на самозахист;
- феномена суспільної небезпеки і протиправності посягань тощо.

Розглядаючи судову практику у справах про необхідну оборону, слід відзначити, що Верховний Суд України прийшов до висновку, що відповідно до ст. 11 Кримінального кодексу України (редакція від 07.03.2002 року), оскільки злочином є суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), не утворюють стану необхідної оборони дії, спрямовані на припинення правопорушення та заподіяння шкоди, яке хоча формально й містить ознаки злочину, але через малозначність не становить суспільної небезпеки [6].

Згідно з ч. 1 ст. 36 КК Кримінального кодексу України, необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Слід мати на увазі, що стан необхідної оборони виникає не лише в момент вчинення суспільно небезпечного посягання, а й у разі створення реальної загрози заподіяння шкоди. При з'ясуванні наявності такої загрози необхідно враховувати поведінку нападника, зокрема спрямованість умислу, інтенсивність і характер його дій, що дають особі, яка захищається, підстави сприймати загрозу як реальну. Перехід використовуваних при нападі знарядь або інших предметів від нападника до особи, яка захищається, не завжди свідчить про закінчення посягання [6].

При розгляді справ даної категорії суди повинні з'ясувати, чи мала особа, яка захищалася, реальну можливість ефективно відбити суспільно небезпечне посягання іншими засобами із заподіянням нападникові шкоди, необхідної і достатньої в конкретній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання [6].

Швидкі та інколи недостатньо допрацьовані зміни в кримінальному законодавстві України, які є результатом педантичної і подекуди надмірної, уваги законодавця до тексту кримінального закону, як і устремління досягти соціально значимої мети шляхом систематичного перефразування тексту діючих норм, ставлять перед сучасною правовою наукою нові завдання. До того ж, у доктрині кримінального права, на сьогодні залишається значна кількість традиційних питань, які з різних причин, не лише не знайшли свого наукового розв'язання, а й навіть не були предметом ґрунтовного наукового дослідження. Саме тому автори зробили спробу розпочати наукову дискусію, спрямовану на подальше наукове обґрунтування більш одностайного розуміння обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння.

Список використаних джерел:

1. Слущкий И.И. Обстоятельства, исключают уголовную ответственность. Л., 1956. С. 11-12.
2. Уголовное право России. Практический курс / Под общ. ред. А.И. Бастрыкина; под науч. ред. А.В. Наумова. М., 2007. С. 160.
3. Блинников В. А. Обстоятельства, исключают преступность деяния, в уголовном праве России. Ставрополь, 2001. С. 25-31.
4. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар. (Додаток змін на 01.01.2014). / за заг. ред. Стрельцова Л. М., Алієва О. М., Білаш О.В. – Х. : Одиссей, 2014. 912 с.
5. Келина С. Обстоятельства, исключают преступность деяния: понятие и виды // Уголовное право. 1999. № 3. С. 5-7.

6. Про судову практику у справах про необхідну оборону [Електронний ресурс] : постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 квіт. 2002 р.
URL: [//https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001700-02#Text)

Науковий керівник:
Брайченко Сергій Миколайович,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права
і соціально-гуманітарних дисциплін
Черкаського навчально-наукового інституту
Університету банківської справи*

Поняття «страждання» у проєкті Кримінального кодексу та чинному кримінальному законодавстві України

Катеринчук Катерина Володимирівна,

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри приватного та публічного права

Навчально-наукового інституту права та сучасних технологій навчання

Київського національного університету технологій та дизайну

Термінологія, що міститься у статтях 126 (Побої і мордування) та 127 (Катування) Кримінального кодексу України (далі – КК України), а саме «страждання», в юридичній літературі не приділено достатньої уваги. Особливість даної термінології в тому, що вона є визначальною при кваліфікації даних кримінальних правопорушень, крім того, на практиці виникають ускладнення в їх розумінні.

Науковці іноді ототожнюють поняття «біль» та «страждання», що містяться у ст. 126 та 127 КК України. Так, С. Г. Киренко зазначає, що навряд чи є сенс при визначенні катування (і мордування також) розділяти поняття «сильний фізичний біль» та «фізичне страждання», оскільки вони взаємопов'язані: коли людина відчуває сильний фізичний біль, то вона страждає. Краще вживати тільки поняття «фізичне страждання», яким можна охарактеризувати як сильний фізичний біль [1, с. 53]. О. В. Денисова не погоджується з викладеним вище та зазначає, що страждання – це не біль, хоча в повсякденній мові ці слова використовуються як синоніми [2].

Отже, розглядаючи об'єктивні критерії страждання, необхідно виділяти часовий показник як основний, другорядний – характер впливу на організм людини [3]. Тому, аналізуючи страждання, потрібно зазначати систематичність, хоч і цей термін науковці розуміють по-різному. Так, систематичність – це більш-менш часто завдані різними предметами однотипні тілесні ушкодження [4, с. 98]; не менше трьох разів [5]; фізичне насильство, що складається як мінімум із двох суспільно небезпечних актів, розірваних у часі, при встановленні умислу на здійснення певної кількості їх у подальшому [6]; основним юридичним критерієм оцінки наслідків як психічних страждань є передусім не глибина негативних психічних реакцій людини, а час їх здійснення [7]. Але при характеристиці систематичності потрібно враховувати не лише кількісну, а і якісну характеристику діяння, зважаючи на всі обставини

справи [8]. З медичного погляду, характерною особливістю цього стану є розтягнутість у часі (до декількох днів, місяців і навіть років), «у плинні якого розбудовується більш-менш тривала психотравмуюча ситуація, протрагированна психогенія, що обумовлює кумуляцію, нагромадження» негативних емоцій у потерпілого [9].

У КК України не надано визначення фізичного та морального страждань, що створює передумови для дискусій стосовно розуміння цих термінів. Одні науковці не розмежовують їх і не бачать сенсу в їх «подвійному» існуванні. «Фізичне страждання» не має чітких критеріїв визначення і не може їх мати, оскільки не є, на відміну від травми, захворюванням, патологічним станом та болем, медичним терміном, що визначає шкоду здоров'ю [10]. Страждання – це або біль із постійним очікуванням можливості його повторення, або особливо сильний біль. Страждання як специфічна форма болю не має чітких законодавчих меж [6]. Н. Ярмиш у своїх дослідженнях зазначає, що одні й ті самі діяння можуть впливати на людину одночасно і фізично, і морально. Отже, цілком допустимо констатувати, що фізичне мучення людини, як правило, супроводжується моральним стражданням [11]. Такої самої думки й інші науковці, які зазначають, що фізичний вплив на людину часто поєднується з психічним, і навпаки [12]. Також існує думка, що важко однозначно оцінити доцільність введення цих суспільно небезпечних наслідків до складу злочину катування [13].

Вважаємо за доцільне в новій Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я» надати визначення болю, фізичного і морального страждання, що врегулює неточності, які виникають під час кваліфікації. На думку судово-медичних експертів (52,8%), Правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень не повинні містити певні визначення та їх медичні критерії (побої, мордування, мучення, особливого мучення). Такі відповіді респондентів, на нашу думку, обумовлені тим, що дані питання не належали до обов'язків судово-медичних експертів. Однак встановлення саме медичних критеріїв побоїв, мордувань, мучень та відмінності від особливого мучення допоможе на практиці запобігти помилкам у кваліфікації.

Комісією з питань правової реформи, що була утворена Указом Президента України від 07.08.2019 р. № 584/2019 р., винесені на громадське обговорення Проекти Кримінальних кодексів України (далі – Проект) від

15 вересня, 19 жовтня 2020 р., 02 січня та 17 січня 2021 р [14]. Проєкт містить наступну термінологію «особливе фізичне, психічне чи моральне страждання» (п. «а» ч. 28-1 ст. 1.3.1); «особливе фізичне чи моральне страждання» (п. «б» ч. 28-1 ст. 1.3.1); «фізичне страждання» (ст. 3.3.7; ч. 3 ст. 1.2.6); «психологічне страждання» (п. 5 ч. 1 ст. 4.6.1); «фізичне чи психологічне страждання» (п. «а» ч. 1 ст. 4.6.3).

Щодо запропонованої термінології у Проєкті, то іноді здійснюється її заміщення з «психічного» на «психологічне» або взагалі немає чіткої межі між термінами «психічне страждання» та «моральне страждання». Було б доречно надати визначення цій термінології для усунення дискусійних питань, однак цього у Проєкті не зроблено, окрім термінології «психологічне страждання» – емоційна дезадаптація і дезорієнтація, за яких потерпіла особа внаслідок насильства відчуває хронічне почуття провини, депресію, високу тривожність, песимізм, в неї знизилась самооцінка і концентрація, виникли негативні переживання та зникли позитивні емоції або виникли психосоматичні порушення – зміна ваги, алергійні реакції, виразки, неояснені болі, нервово-психічні захворювання (заїкуватість, тики, енурез, енкопрез тощо) (п. 5 ч. 1 ст. 4.6.1. Роз'яснення термінів Кримінального кодексу України).

Отже, деяка термінологія, що використовується авторами у Проєкті має дискусійний характер та немає чітко визначених і встановлених наукою ознак. Насамперед, це – «емоційна адаптація», «дезадаптація», «дезорієнтація», «нервово-психічні захворювання», що не передбачені Міжнародною класифікацією хвороб десятого перегляду (далі – МКХ-10) – Психічні розлади і порушення поведінки. Тому, запропонована авторами Проєкту термінологія потребує уточнень, конкретизації та заміни.

Список використаних джерел:

1. Киренко С. Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх за кримінальним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Нац. педагогіч. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2002. 200 с.

2. Денисова О. В. Кримінально-правова характеристика об'єкта тортур і визначення місця даного складу в системі особливої частини КК України // *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського*. 2007. Серія «Юридичні науки». Т. 20 (59). № 1. С. 75-82.

3. Деркунский Д. В. К вопросу о понятии систематичности в составе статьи 117 УК РФ. *Российский следователь*. 2007. № 9. С. 14=16.

4. Читлов Д. С. Охрана здоровья граждан от тяжких насильственных посягательств (уголовно-правовое и криминологическое исследование): монография. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та. 1974. 184 с.

5. Погребняк И. Отграничение преступлений от проступков по признакам объективной стороны деяния // *Советская юстиция*. 1969. № 9. С. 21-26.

6. Симонов В. И. К вопросу о понятии истязания // *Вопросы совершенствования уголовно-правовых мер борьбы с преступностью*: межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1983. С. 58-65.

7. Шарапов Р. Д. Психический вред в уголовном праве. *Уголовное право*. 2004. № 2. С. 79–81.

8. Деркунский Д. В. К вопросу о понятии систематичности в составе статьи 117 УК РФ // *Российский следователь*. 2007. № 9. С. 14-16.

9. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе: монография. М., 1998. 192 с., с. 120–125.

10. Векленко В., Галюкова М. Истязание и пытка: уголовно-правовой анализ // *Уголовное право*. 2007. № 4. С. 15-18.

11. Ярмиш Н. М. Жорстоке поводження як одна із форм доведення до самогубства // *Право України*. 1992. № 7. С. 45.

12. Довгань Н. Фізичне і психічне насильство: співвідношення понять // *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2010. Вип. 51. С. 339-344.

13. Марадіна Ю. С. Катування: злочин з формальним чи матеріальним складом? // *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. / редкол.: В. І. Борисов та ін. Харків: Право, 2013. Вип. 25. С. 240-245.

14. Проект Кримінального кодексу України (станом на 17 січня 2021 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/04/kontrolnyj-proekt-kk-02-01-2021.pdf> (дата звернення: 20.03.2021 року).

Ексгумація трупа у кримінальному провадженні

Куцериб Діана Романівна,

здобувачка вищої освіти Інституту права

Львівського державного університету внутрішніх справ

Процесуальним засобом пізнавальної діяльності у досудовому провадженні є слідчі дії, які можуть бути гласного та негласного характеру. Такі дії проводяться уповноваженими на те особами з метою встановлення обставин, що підлягають доказуванню, прийняття процесуальних рішень. Є випадки коли регламентація передбачених чинним КПК України процесуальних, у тому числі слідчих (розшукових) дії, є недостатньою і підлягає вдосконаленню. Так законом передбачено проведення огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією. Ексгумація трупа не є слідчою дією, вона є засобом забезпечення наступного огляду трупа.

Ексгумація трупа – процесуальна дія пов'язана із вийманням трупа з відомого місця поховання з метою його судово-медичного дослідження, а також у тих випадках, коли первинне судово-медичне дослідження цього трупа було проведене неповно або виникли нові обставини, які необхідні для перевірки кримінального правопорушення шляхом дослідження раніше прихованого трупа [1, с. 67].

Випадки проведення ексгумації можуть бути досить різноманітними й не завжди пов'язані з розслідуванням кримінальних правопорушень: вона може проводитися з метою вирішення історичних питань, з метою наруги над трупом, з корисливих, релігійних мотивів, і навіть просто непередбачену. У зв'язку з цим виділяють випадкову (виявлення трупа під час виконання земельних робіт, розривання старих будівель), злочинну (виймання трупа з місця поховання у випадку мародерства, наруги над трупом) та офіційну ексгумацію (виймання трупа з місця поховання за постановою прокурора) [2, с. 54].

Водночас, ексгумація може проводитися не тільки на території офіційних місць поховань, але й на інших ділянках місцевості. До яких відносять «кримінальні могили», коли трупи людей замурують у стіни, закопують у безлюдних місцях і могили маскують [3, с. 98].

Особливістю ексгумації трупа у кримінальному провадженні є те, що вона на відміну від інших процесуальних дій забезпечує подальший порядок отримання доказової бази.

Відповідно до частини 1 статті 239 КПК України провести ексгумацію можна тільки на підставі постанови прокурора [4].

Ексгумацію проводять з метою створення належних умов для огляду трупа або судово-медичного дослідження, пред'явлення трупа або предметів, що при ньому знаходяться, для впізнання, призначення експертизи, одержання зразків для експертного дослідження.

Потреба у проведенні ексгумації трупа виникає за наступних обставини:

- 1) заяви, скарги родичів померлого, які викликають підозру про вбивство;
- 2) впізнання похованої особи, як невідомої;
- 3) підозра про насильницьку смерть особи, яка загинула раптово та не проводився розтин щодо неї;
- 4) сумніви в дійсній причині смерті особи;
- 5) різні за змістом результати проведених експертиз матеріалів справи;
- 6) з'ясування нових обставин справи;
- 7) зв'язок причин смерті з отриманою незадовго травмою;
- 8) виявлення трупа чи його останків, захороненого з метою приховання злочину;
- 9) неправильне лікування, догляд за померлим та ін. [4].

Ексгумації підлягають трупи, яким робили розтин, так і трупи, яким його не робили з метою виключення насильницьких причин смерті, чи упізнання трупа невідомої особи.

До відкриття труни у протоколі описують її зовнішній вигляд, стан і матеріал з якого вона була виготовлена, відзначають цілісність труни, її зміни, пов'язані з часом.

Коли відбувається процес розкриття могили та вилучення труни судово-медичний експер повідомляє слідчому для подальшого фіксування відомостей, а саме: стан ґрунту та могили, глибину знаходження труни і її стан. Після зняття кришки з труни вивчається стан одягу, саме положення трупа, стан трупа.

Труп виймається з місця поховання в присутності судово-медичного експерта та оглядається з дотриманням правил ст. 238 КПК України (огляд трупа). Іноді можуть бути присутні при ексгумації близькі родичі покійного чи підозрюваного на цвинтарі, в місці захоронення чи приховання трупа [5, с. 122].

Коло обов'язкових учасників ексгумації трупа, визначене в чинному КПК України – слідчий, службова особа органів місцевого самоврядування, судово-медичний експерт і двоє понятих – цілком відповідає вимогам практики і не потребує розширення. Щодо факультативних учасників цієї процесуальної дії, до участі у її проведенні в кожному конкретному випадку можуть залучатися технічні працівники цвинтаря, представники адміністрації кладовища, санітарно-епідеміологічної служби, спеціаліст для технічної фіксації ходу та результатів ексгумації трупа, священнослужитель тощо.

Місцем поховання є кладовище, тобто відведена у встановленому законом порядку земельна ділянка з облаштуванням могили чи іншими будівлями та спорудами, призначеними для організації поховання померлих [6].

Виймання трупа із землі, якщо тіло було закопане з метою приховування злочину, знайде під час проведення будівельних робіт чи пошуково-рятувальних операцій не буде вважатися ексгумацією.

Судово-медичний експерт є важливим суб'єктом при здійсненні ексгумації, адже саме він має спеціальні знання які необхідні для здійснення подальшого дослідження трупа. Слідчий залучає експерта з метою вилучення необхідних об'єктів для дослідження, зовнішнього огляду трупа та проведенню експертизи та інше.

Під час ексгумації судово-медичним експертом можуть бути вилучені зразки тканини і органів або частини трупа, необхідні для проведення експертних досліджень. У разі необхідності труп може бути доставлений до відповідного експертного закладу для проведення експертизи.

Про проведену слідчу (розшукову) дію складається протокол, у якому зазначається все, що було виявлено, у тій послідовності, в якій це відбувалося, і в тому вигляді, у якому спостерігалось під час проведення слідчої (розшукової) дії. Якщо при ексгумації вилучалися речі та об'єкти для досліджень, про це зазначається в протоколі. До протоколу додаються матеріали вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапису, плани і схеми, графічні зображення, відбитки та зліпки.

Відповідно до частини 2 статті 239 КПК: «Після проведення ексгумації і необхідних досліджень поховання здійснюється в тому самому місці з приведенням могили в попередній стан».

Згідно з правовою позицією Європейського суду прав людини, відносини, пов'язані з похованням, ексгумацією, є такими що зачіпають права на повагу до

сімейного життя й підпадають під дію ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Чинним КПК України, ні в інших законах і підзаконних актах не врегульовано питання щодо одержання згоди від близьких родичів на проведення ексгумації трупа. Водночас, така згода є необхідною, оскільки дії торкаються виймання з могили тіла близької їм людини. Звісно повинні бути і винятки із цього правила, оскільки в деяких ситуаціях самі родичі можуть бути причетні до вбивства людини, приховування правдивих причин смерті.

Отже, під ексгумацією трупа слід розуміти процесуальну дію організаційно-технічного характеру, що полягає у вийманні трупа людини з могили з метою створення належних умов для подальшого проведення огляду трупа, пред'явлення його для впізнання, експертного дослідження або інших процесуальних дій. Фактичною підставою проведення ексгумації трупа є сукупність зібраних у матеріалах кримінального провадження наявних фактичних даних, що зумовлюють необхідність проведення саме цієї процесуальної дії. Юридичною підставою ексгумації трупа є постанова прокурора, винесена відповідно до частини 1 статті 239 КПК України, що має бути посвідчена гербовою печаткою органів прокуратури.

Список використаних джерел:

1. Абрамова В.М. Криміналістика: навч. посіб. для дистанційного навчання. Київ. 2007. 556 с.
2. Бандурка А.М. Юридическая психология: учебник. Харьков: Нац. ун-т внутр. дел, 2002. 596 с.
3. Кучинська О.П. Кримінальний процес України: навч. посіб. / О.П. Кучинська, О.А. Кучинська. Київ : Прецедент, 2005. 202 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
5. Кулик М. Й. Процесуальний порядок і тактика ексгумації трупа у кримінальному судочинстві України (за матеріалами МВС України): дис. ... канд. юрид. наук. К. 2011. 224 с.
6. Про поховання та похоронну справу: Закон України від 16 січня 2004 року №2246-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1102-15>

Дослідження волосся тварин в рамках судової біологічної експертизи

Мосіюк Катерина Василівна,
*завідувач сектору біологічних досліджень та обліку
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

Карасьова Ольга Анатоліївна,
*судовий експерт сектору біологічних досліджень та обліку
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

Різноманітність оточуючого світу, в якому перебуває людина в її повсякденній діяльності обумовлює різноманіття об'єктів біологічного походження, що можуть виступати в якості речових доказів при розслідуванні злочинів.

При вчиненні злочину особа може лишити безліч своїх власних біологічних слідів або об'єктів біологічного походження, які містилися на її руках, одязі чи підощвах взуття в залежності від діяльності, місць проживання та перебування.

У більшості випадків, при проведенні огляду місця події та при вилученні різноманітних об'єктів для подальшого дослідження серед них в більшості випадків переважають сліди крові, набагато рідше – волосся та інші мікрооб'єкти [2]. В той же час волосся є найпоширенішим біологічним матеріалом і часто може бути єдиним речовим доказом на місці злочину.

Судове дослідження волосся є самостійною, і так само як і дослідження крові, виділень та інших об'єктів біологічного походження невід'ємною частиною біологічних судових експертиз, що є доказовою базою для правоохоронних органів, допомагає виявленню осіб, які скоїли злочин, виявленню знаряддя злочину та встановленню інших обставин [1].

Проте, при огляді місця події недостатня увага приділяється виявленню та вилученню таких об'єктів, як волосся (а в подальшому і їх дослідженню) [2].

Волосся людини або тварини набуває значення речового доказу при його виявленні на місці події, на трупі або поблизу нього, на знаряддях злочину, на білизні, одязі й інших речах потерпілого або підозрюваного в скоєнні злочину,

в справах про вбивства, зґвалтування, нанесення тілесних ушкоджень, при крадіжках, розкраданнях тварин [1].

Значну роль відіграє експертиза волосся тварин в справах по браконьєрству, оскільки у підозрюваних часто можна знайти окремі фрагменти волосяного покриву тварин або їх шкірки. Крім того, волосся домашніх тварин можна використовувати як додаткову інформацію про місце перебування особи або його контакти (при наявності порівняльних зразків). Також мають місце злочини по імітації дешевих видів хутра під дорозі в умовах сучасного розвитку ринку хімічних матеріалів та технологій оброблення хутра. Не можна обійти стороною і злочини проти рідкісних та зникаючих видів тварин, а саме торгівля видами фауни, що охороняються. Часто ці тварини занесені до Червоної книги і знаходяться під загрозою зникнення.

Звичайно, волосся тварин не може бути основним доказом в справі, але встановлення приналежності певному таксону може стати важливою ланкою в оперативно-розшуковій діяльності.

Волосся людини і тварин являються предметом багаточисельних і складних досліджень. Видана велика кількість робіт, в яких з'ясовуються різноманітні особливості білкових речовин волосся, вивчаються фізико-хімічні і хімічні властивості різних білкових фракцій, встановлюється амінокислотний склад в залежності від виду і породи тварин, його віку, умов харчування, утримання, сезону і інших факторів; аналізується хімічний склад волосся людини і тварин, вміст в них мікроелементів, зв'язок їх з забарвленням волосся та індивідуальною приналежністю, велика увага приділяється вивченню пігменту і т.д. Ці роботи, іноді тільки теоретично, вже використовують в криміналістичній практиці, однак розроблені методи часто складні та не застосовуються в звичайних умовах роботи судово-біологічних відділів [4].

В практичній діяльності для проведення експертизи волосся найчастіше надаються зразки волосся людини.

Відносно виявлених при огляді місця події об'єктів схожих на волосся переважно ставляться питання щодо приналежності його людині та його регіонального походження.

Крім того, в ряді випадків, експерт може вирішити наступні питання: 1. Чи є на волосся які-небудь сторонні забруднення і які саме? 2. Чи є на волоссі пошкодження, і якщо так, то яким знаряддям і яким способом вони спричинені? 3. Якщо волосина обірвана, то швидким чи повільним рухом? 4. Чи є на волоссі сліди термічної дії? 5. Чи піддавалось волосся завивці, знебарвленню,

фарбуванню чи стрижці (давність стрижки)? 6. Чи є на волоссі сліди впливу вогнепальної зброї тощо [5]. Питання щодо належності волосся тварині та його видової належності ставляться вкрай рідко, при цьому втрачається безліч зв'язків та можливостей у розслідуванні злочинів.

Часто, в практичній діяльності, при виконанні експертиз, під час детального огляду речових доказів, таких як одяг, на поверхні виявляється безліч мікрооб'єктів, а саме волосся тварин, які лишаються без уваги у зв'язку з тим, що їх подальше дослідження не проводиться.

Навіть на сьогоднішній день дослідження волосся тварин трудоємкий процес. Необхідно враховувати велике різноманіття порід домашніх тварин та сільськогосподарських тварин волосся яких може зустрічатись на об'єктах дослідження і свідчити про безпосередній чи опосередкований контакт особи чи об'єктів дослідження з твариною, хутряним виробом тощо.

Аналіз експертної практики показує, що деякі експерти-біологи на основі загальних ознак (форма, колір, ширина, довжина тощо) роблять безпідставні висновки про приналежність волосся тій чи іншій групі тварин. Причиною такого положення є, головним чином, недостатні знання про будову волосся різних груп тварин і відсутність необхідних методичних посібників з цього питання [4].

В своїй діяльності експертам дозволяється користуватися еталонними зразками, якщо вони мають відповідну якість, видове різноманіття та поміщені до спеціальних інформаційно-довідкових колекцій, що значно прискорює ідентифікацію об'єктів дослідження.

Особливо важливим завданням є правильне формування колекції: відбір матеріалу, зберігання зразків, їх запис в журналі реєстрації об'єктів, що поміщені до інформаційно-довідкової колекції тощо.

Використання інформаційно-довідкової колекції, в даному випадку колекції волосся, є простим, але значущим допоміжним елементом для правильного і науково обґрунтованого вирішення поставлених питань, що не потребує додаткових фінансових затрат.

Виходячи з вище зазначеного, можна зробити наступні висновки:

- враховуючи значне різноманіття тварин, які оточують людей та легке перенесення їх волосся на одязі, предметах тощо, дослідження волосся тварин в досудовому розслідуванні злочинів залишається недооціненим;

- велику увагу необхідно приділити створенню методичних рекомендацій по дослідженню волосся тварин різних видів, атласів з ілюстраціями, що

виконані на сучасному цифровому та електронному обладнанні, інформаційно-довідкових колекцій волосся для подальшого їх використання в роботі не тільки під час виконання експертиз, а й при огляді місця події;

- необхідно більш докладно інформувати слідчих щодо можливостей експертизи волосся, різноманіття питань, які вирішуються, та проведення порівняння волосся з метою встановлення можливості походження його від конкретної особи чи тварини.

Список використаних джерел:

1. Кривда Г.Ф., Демянчук А.П., Котельникова В.О., Старовойтова Р.О., Кривда Р.Г. Судово-медичне дослідження речових доказів: навч.-метод. посіб. Херсон: Наддніпряночка, 2014. 460 с.

2. Башкирева Е.А. Оценка исследования волос животных в судебно-медицинской практике / Е.А. Башкирева, К.В. Бельский. // Актуальные вопросы судебной медицины и медицинского права. Материалы научно-практической конференции с международным участием, посвященной памяти профессора В.О. Плаксина. 2011.

3. Судебно-экспертное исследование некоторых объектов биологического происхождения / Л.П. Булыга, М.Л. Мамотюк, Л.Е. Ароцкер та ін. Москва: Всесоюзный научно-исследовательский институт судебных экспертиз, 1980. 279 с.

4. Мамотюк М.Л. Методика исследования волос животных. Киев, 1968. 23 с.

5. Барсегянц Л.О. Морфологические особенности волос человека в аспекте судебно-медицинской экспертизы / Л.О. Барсегянц, М.Ф. Верещака. Москва, 1982. 215 с. (Медицина).

«Право на майно» як предмет шахрайства (ст. 190 КК України):

огляд деяких наукових позицій

Парамонова Ольга Сергіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

старший викладач кафедри державно-правових дисциплін

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

Питання про поняття та значення предмета кримінальних правопорушень проти власності є однією із нерозв'язаних проблем у науці кримінального права. Як відомо, предмет кримінального протиправного діяння впливає на його остаточну кваліфікацію, є обов'язковою ознакою його складу у разі конкретної вказівки на нього у диспозиції відповідної статті КК. Аналіз ч. 1 ст. 190 Кримінального кодексу України (далі – КК) показує, що предметами шахрайства визнаються чужі «майно» і «право на майно» [1]. Таким чином, законодавець для позначення предмета цього діяння використав цивільно-правову категорію «майно» і цивільно-кримінальну («гібридну») – «право на майно», які за своїм змістом є різними, але при цьому мають багато притаманних їм схожих рис, які впливають із відносин, що характеризують родовий і безпосередній об'єкти посягання, а саме – відносини власності. Відмітимо, що «загального (на рівні родового поняття) легального (нормативно-правового)» [2, с. 146] визначення цих категорій немає.

Кримінально-правовому вивченню складу шахрайства присвятили свої праці такі вчені, як: Н. О. Антонюк, О. О. Дудоров, В. П. Ємельянов, М. І. Мельник, В. О. Навроцький, А. В. Савченко, О. В. Смаглюк, М. І. Хавронюк, Ю. Л. Шуляк, Н. М. Ярмиш та ін. Здебільшого дослідники достатньо ґрунтовно аналізують «майно» як предмет діяння, а «право на майно» розглядається ними поверхнево, надається лише приблизний перелік того, що, на їхню думку, являє собою це поняття. Зокрема, це може бути «набута в результаті дій потерпілого можливість шахрая ... користуватися, володіти і розпоряджатися чужим майном, яка підтверджена певним документом, або документ, що засвідчує таке право [3, с. 154].

Відповідно до п. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» (далі – ППВСУ) від 6 листопада 2009 р. № 10, яким встановлено: «Предметом злочинів проти

власності є майно, яке має певну вартість і є чужим для винної особи: речі (рухомі й нерухомі), грошові кошти, цінні метали, цінні папери тощо, а також право на майно та дії майнового характеру, електрична та теплова енергія» [4]. Граматична будова норми свідчить, що правозастосовувач право на майно визнає одним із видів майна та співвідносить їх як ціле і частину.

Проте, «... предметом кримінальних правопорушень у кримінальному праві традиційно визнавалась річ матеріального світу, із властивостями якої законодавець пов'язує наявність у діянні особи складу певного кримінального правопорушення, і впливаючи на яку, винний посягає на об'єкт кримінального правопорушення» [3, с. 155]. Предмет «... знаходить свій прояв у матеріальних цінностях (які людина може сприймати органами чуття чи фіксувати спеціальними технічними засобами), з приводу яких та/або шляхом безпосереднього впливу на які вчинюється діяння» [5, с. 110-111]. У якості предмета не можуть виступати «ті цінності або явища, які людина може лише усвідомлювати та які не піддаються фізичному впливу» [3, с. 156]. Тому, спираючись на загальноприйняте розуміння предмета кримінального правопорушення, О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк не погоджуються з висновками п. 2 ППВСУ [3, с. 156]. Аналізуючи склад шахрайства, автори наголошують, що з урахуванням того, що цивілістичне розуміння поняття майна включає не лише окремі речі та їх сукупність, а і майнові права та обов'язки (ст. 190 ЦК), традиційне використання у диспозиції ст. 190 КК словосполучення «право на майно» є навряд чи виправданим [3, с. 556].

Підтримуючи позицію ряду кримінологів, зокрема О. І. Бойцова, І. А. Клепицького, Б. С. Нікіфорова, А. В. Савченка, Ю. Л. Шуляк та ін., О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк вважають, що «...у випадку незаконного придбання права на майно предметом ... є саме майно...» [3, с. 154].

Разом з цим, у своєму монографічному дослідженні Ю. А. Дорохіна, посилаючись на І. А. Клепицького, відмічає, що «...деякі вчені вказують на доцільність виділення наступних підходів до розуміння поняття «право на майно»: а) широке розуміння – поняття «право на майно» у кримінальному праві ототожнюється з майновими правами у цивільному праві; б) вузьке розуміння – «право на майно» тотожне «праву на річ»; в) компромісний підхід – «право на майно» охоплює будь-яке право на річ, в тому числі як речові, так і зобов'язальні права» [6, с. 211; 7, с. 6-8]. Критикуючи всі три підходи, Ю. А. Дорохіна вважає, що під «правом на майно» доцільно розуміти право на речі, які внаслідок протиправного посягання отримав винний. Авторка визначає

«право на майно» як «... майнові відносини з приводу набуття права власності на річ шляхом відповідного документального оформлення або набуття права на отримання речі у майбутньому» [6, с. 213].

Схожу позицію демонструє А. В. Плотнікова, яка пропонує «... «назвати речі своїми іменами» і визнати предметом шахрайства речі та право на речі» [8, с. 115].

Характеризуючи у цілому предмети кримінальних правопорушень проти власності, П. В. Олійник вказує, що під останніми варто розуміти «... майно чи прирівнені до нього інші об'єкти (предмети) або інші об'єктивні явища матеріального світу, які є об'єктами економічних відносин власності та характеризуються при цьому фізичною, економічною, соціальною і юридичною ознаками і виступають матеріальною формою вираження («субстратом») або необхідною умовою функціонування суспільних економічних відносин власності, що охороняються кримінальним законом і шляхом безпосереднього впливу на які та (або) у зв'язку з якими чи з приводу яких учиняються злочинні посягання, передбачені Розділом VI Особливої частини КК» [9, с. 34]. При цьому в іншій праці автор не погоджується з висновками, що право на майно повністю охоплюється поняттям майно, та обґрунтовує свою позицію на підставі аналізу цивільного законодавства. Він зазначає, що поняття «майно» співвідноситься з поняттям «майнові права» як ціле і частина, при цьому поняття «право на майно» і «майнові права» не є тотожними, адже «...закон про кримінальну відповідальність прямо говорить не про «майнове право», а про «право на майно», недвозначно вказуючи на речово-документарну природу предмета посягання...» [2, с. 149]. Під правом на майно П. В. Олійник розуміє «... речове право, що виражається у всій сукупності або частині правомочностей власника щодо певного майна – права володіння, користування й розпорядження ним» [2, с. 152]. Однак позиція вченого є заплутаною, «...якщо слідувати логіці вченого, то «майно» має включати і «право на майно» як частину цілого» [8, с. 114].

Дещо не погоджуючись з твердженням П. В. Олійника, Н. О. Антонюк зауважає, що право на майно є майновим правом. Далі, узгоджуючи норми Цивільного кодексу України щодо об'єктів права власності з нормами КК щодо предмета кримінальних правопорушень проти власності, вчена пише таке: «Вважаємо, що термін «майно» .... відповідає поняттю «річ» у цивільно-правовому розумінні, тобто охоплює тільки уречевлене майно». Авторка зауважує, що точнішим є визначення предмета кримінально-протиправних

діянь проти власності як речей, майнових прав і дій майнового характеру [10, с. 66]. В іншій праці Н. О. Антонюк уточнює свою позицію: «Фактично терміном «право на майно» ми умовно позначаємо право на речі, які в кінцевому підсумку отримає винний: право на спадщину – спадкове майно, безготівкові гроші – готівку» [11, с. 155].

Таким чином, у кримінально-правовій науці спостерігається розмаїття поглядів стосовно визначення «права на майно» як предмета діяння, передбаченого ст. 190 КК. Під останнім розуміють: «майно», «майнові права», «речі», «речові права», «право на річ» (окремо чи у сукупності, як ціле або як його частину, тощо), – що, звичайно, не сприяє правильній кваліфікації шахрайства. Вважаємо, що право на майно за своїм змістом не може визнаватися предметом шахрайства. Скоріше за все, ним є майно і майнові права. Дискусія з цього приводу триває. Однак подальший науковий пошук буде ефективним у разі залучення до обговорення фахівців з цивільного права.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 06.05.2021).

2. Олійник П. В. Щодо визначення поняття «право на майно» як предмета злочинів проти власності // *Проблеми законності*. 2014. Вип. 126. С. 146-154. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2014_126_20 (дата звернення: 07.05.2021).

3. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: навчальний посібник. Київ: Ваіте. 2014. 944 с.

4. Про судову практику у справах про злочини проти власності: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text> (дата звернення: 07.05.2021).

5. Музыка А.А., Лашук Є.В. Предмет злочину: теоретичні основи пізнання: монографія. Київ: ПАЛИВОДА А.В. 2011. 192 с.

6. Дорохіна Ю.А. Злочини проти власності. Теоретико-правове дослідження: монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2016. 744 с.

7. Клепицкий И.А. Недвижимость как предмет хищения и вымогательства // *Государство и право*. 2000. № 12. С. 1-17 (11-19). URL: <http://www.oupi.ru/ilibr/kv/5.pdf> (дата звернення: 06.05.2021).

8. Плотнікова А.В. Щодо визначення предмета шахрайства за Кримінальним кодексом України // *Науковий вісник Міжнародного*

гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. 2015. Вип. 15(2). С. 113-116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_15%282%29__33 (дата звернення: 07.05.2021).

9. Олійник П. В. Щодо поняття предмета злочинів проти власності // *Проблеми законності*. 2015. Вип. 128. С. 29-38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2015_128_6 (дата звернення: 06.05.2021).

10. Антонюк Н.О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою: монографія. Львів: ПАІС. 2008. 216 с.

11. Антонюк Н.О. Кримінально-правова охорона власності: навчальний посібник. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2012. 514 с.

Сучасна концепція застосування технічних засобів, методів при проведенні дослідження та експертизи пожеж

*Словінський Віталій Казимирович,
кандидат технічних наук,
заступник завідувача відділу забезпечення діяльності центру
Черкаського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України*

Проблема встановлення достовірних причин виникнення пожеж далеко не вичерпана, вона залишається актуальною без перебільшення у всі часи існування цивілізацій.

За певних умов, досліджуючи пожежі та бажаючи дійти істини щодо причин їх виникнення, ми створюємо логічні побудови на підставі різнобічних фактів. В більшості випадків єдиним суттєвим помічником у цьому процесі є наша спостережливість, підкріплена комплексом професійних знань. Система знань та уявлень про процеси, що відбуваються під час пожеж, в цілому склалася, напрацьовано масив довідково-інформаційних даних, які їх характеризують.

Обмежене використання знаходять під час дослідження пожеж розрахункові методи. Практично лише невелика частина пожеж досліджується з використанням інструментальних фізико-хімічних методів, які суттєво підвищують доказовість та обґрунтованість встановлення осередків пожеж, а також найбільш вірогідних версій щодо причин їх виникнення. У той же час за останні роки в країнах проводилися дослідження з використанням цих методів.

Підрозділами територіальних органів ДСНС впродовж 2020 року в Україні зареєстровано 101 279 пожеж. Порівняно з 2019 роком кількість пожеж зросла на 5,6 %, що відбулося головним чином за рахунок збільшення кількості пожеж на відкритих територіях (+12,5 %), питома вага яких становить 60,7 % від їх загальної кількості.

Унаслідок пожеж загинуло 1 728 людей, у тому числі 46 дітей; 1 452 людини отримали травми, у тому числі 107 дітей.

Щодня в Україні, в середньому, виникало 277 пожеж, матеріальні втрати від яких складали 34 млн 445 тис. гривень. Кожного дня внаслідок пожеж

гинуло й отримувало травми по 4 людини, вогнем знищувалось або пошкоджувалось 77 будівель (споруд) і 14 одиниць техніки.

Прямі збитки від однієї пожежі становили 26 тис. гривень.

Упродовж 2020 року основними причинами виникнення пожеж є:

- підпали – 3 746 випадків (+ 26,4 %);
- необережне поводження з вогнем – 74 204 випадки (+ 5,8 %);
- несправність виробничого обладнання, порушення технологічного процесу виробництва – 177 випадків (+ 5,4 %);
- порушення правил пожежної безпеки при влаштуванні та експлуатації печей, теплогенеруючих агрегатів та установок – 5 117 випадків (+ 5,0 %);
- порушення технологій виробництва та правил експлуатації транспортних засобів – 2 519 випадків (+ 3,7 %);
- порушення правил пожежної безпеки при влаштуванні та експлуатації електроустановок – 10 839 випадків (- 2,4 %);
- пустощі дітей з вогнем – 578 випадків (- 3,2 %).

Серйозною проблемою залишаються пожежі, причиною яких стали підпали. Це означає, що згідно зі статистичними даними, один підпал припадає приблизно на 200 зареєстрованих пожеж. Це викликає певне здивування, тому що згідно зі світовою статистикою розслідування і дослідження пожеж, один підпал доводиться в середньому на 6-10 пожеж. Згідно з офіційними статистичними даними, кількість підпалів рік від року збільшується. При цьому необхідно зазначити, що з набуттям чинності закону про приватну власність на землю, можна з упевненістю прогнозувати збільшення числа підпалів. Наприклад, не секрет, що в центральній частині великих мегаполісів земля може мати набагато більшу комерційну вартість, ніж тих будівель, які на ній знаходяться. Відповідно, зацікавлені особи, як і в інших державах, можуть піти на захоплення її шляхом знищення вогнем будівель що стоять на ній. До уваги не братимуться ні пам'ятники архітектури, ні соціальні споруди. При цьому, найімовірніше, підпали будуть маскуватися під «банальні» технічні причини виникнення горіння.

В даний час така ситуація знайшла своє відображення в кількох містах України, про що також повідомляли засоби масової інформації [4, 5]. Відомо, що розслідування подій, пов'язаних з пожежами, представляє значні складності в силу специфіки самого явища пожежі, що несуть реальну небезпеку знищення слідової інформації про обставини її виникнення і розвитку. Вогонь, як ніяка інша сила, здатна знищити ті матеріальні сліди, дослідження яких могло б дати

можливість реконструювати подію пожежі і таким чином виявити всі необхідні елементи предмету доказу, що характеризують спосіб вчинення правопорушення. На думку провідних фахівців України, що займаються цими питаннями, основна причина низької результативності розкриття і розслідування правопорушень, пов'язаних з пожежами, полягає в укорінених, що набули широкого поширення на практиці упущення при роботі на місці пожежі, коли об'єктивно ще є можливість зібрати всю необхідну інформацію про те, що сталося на пожежі. Невпорядкованість, не систематизованість дій осіб, які здійснюють перевірку за фактом пожежі, неповнота виявлених ними джерел інформації про подію, що відбулася, невміння виявити, зафіксувати і використовувати в подальшому цю інформацію в доведенні у справі призводить до вкрай незадовільних результатів.

Необхідність використання досягнень науки, техніки, можливостей спеціальних знань і діючих інформаційно-пошукових систем в розкритті і розслідуванні будь-якої категорії справ очевидна. По більшості кримінальних справ, в тому числі і про пожежі, органам попереднього розслідування у взаємодії з оперативно-розшуковими та експертно-криміналістичними підрозділами в тому чи іншому вигляді доводиться стикатися з проблемою збору доказів за допомогою техніко-криміналістичних засобів і методів. Однією з основних причин неефективності їх діяльності в боротьбі з злочинами є відсутність налагодженої і чітко організованої системи комплексного використання зазначених засобів і методів, що, в свою чергу, обумовлено неналежним технічним оснащенням слідчих (осіб, які проводять дізнання), співробітників оперативно-розшукових підрозділів, а також низьким рівнем їх техніко-криміналістичної підготовки і несумісністю використовуваних між собою даних, одержуваних за допомогою різних технічних засобів на різних етапах розслідування справ про пожежі. У криміналістиці існує поняття техніко-криміналістичного забезпечення (ТКЗ) розкриття та розслідування злочинів, яке представляє собою організаційно-функціональну систему, спрямовану на створення умов постійної готовності служб та підрозділів до швидкого і ефективного вирішення техніко-криміналістичних завдань і на практичну реалізацію цих умов з метою отримання, накопичення, обробки криміналістично значимої інформації та її використання в процесі розкриття і розслідування злочинів.

До елементів системи ТКЗ відносяться:

- техніко-криміналістичні засоби та методи і їх підтримування в готовності (робочому стані);

-техніко-криміналістична підготовка учасників розкриття і розслідування злочинів, пов'язаних з пожежами, автоматизація їх робочих місць;

- участь фахівців, експертів в проведенні слідчих дій;

- криміналістичні обліки;

-експертно-криміналістичні підрозділи і інші заклади, в яких проводяться експертні дослідження. Система ТКЗ стосовно до проблеми дослідження та розслідування пожеж будується з двох основних етапів:

1. Організація техніко-криміналістичного забезпечення огляду місця пожежі (ОМП).

2. Організація техніко-криміналістичного забезпечення лабораторного дослідження речових доказів.

Список використаних джерел:

1. Методичні рекомендації щодо дослідження зуглених залишків деревини з вимірюванням електроопору вугілля. Київ: УкрНДІПБ МВС України, 1997.

2. Степаненко С., Білкун Д., Яник Я., Тимошук Ю.Т. Дослідження пожеж. Довідково-методичний посібник. Київ: Пожінформтехніка, 1999. 224 с.

3. Безвесільний В.Д., Дьяченко О.Ф. Розслідування та судові експертизи пожеж: Довідково-методичний посібник. Харків: ТОВ «Компанія СМІТ», 2007. 360 с.

4. У Києві загорівся будинок-пам'ятка архітектури на розі Іллінської та Волоської (оновлено) [Електронний ресурс]. https://lb.ua/society/2017/12/07/384191_kieve_zagorelsya_dompyatnik.html (дата звернення 20.04.2021).

5. У Пущі-Водиці намагалися підпалити пам'ятник архітектури [Електронний ресурс]. <https://bzh.life/ua/gorod/v-pushhe-vodicze-pytalis-podzhech-stoletnij-pamyatnik-arhitektury-video>

**Спрощений порядок надання (отримання)
міжнародної правової допомоги у кримінальних провадженнях
ускладнених іноземним елементом**

*Смирнов Максим Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу,
детективної та оперативно-розшукової діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Тенденції сучасної злочинності, особливо організованих її форм, визначають нагальну необхідність розробки нових ефективних механізмів та процедур міжнародного співробітництва держав у кримінальному судочинстві, оскільки для розслідування і розгляду кримінальних проваджень, ускладнених іноземним елементом принципово важливе значення має оперативність та ефективність дій компетентних органів взаємодіючих держав з повагою до їхнього суверенітету та територіальної цілісності. Нові механізми та процедури взаємодії в сфері міжнародного співробітництва держав у кримінальному судочинстві мають забезпечити прискорення надання (отримання) міжнародної правової допомоги, спрощення порядку одержання доказів та проведення процесуальних, слідчих (розшукових) дій. Кримінальне процесуальне законодавство України в частині міжнародного співробітництва держав у кримінальному судочинстві, незважаючи на впровадження відеоконференції (далі – ВК) у сферу міжнародної правової допомоги (ст. 567 КПК передбачає можливість проведення допиту за запитом компетентного органу іноземної держави шляхом ВК), залишається неадекватним сучасним потребам розслідування і розгляду кримінальних проваджень, ускладнених іноземним елементом та потребує удосконалення.

КПК встановлює порядок тимчасової передачі особи, яка тримається під вартою або відбуває покарання на території іноземної держави, а також тимчасової передачі до іноземної держави особи, яка відбуває покарання на території України (ст. 541 КПК), однак не дає визначення «тимчасової передачі». Під останньою необхідно розуміти передачу на погоджений з запитуваною державою строк особи, яка тримається під вартою або відбуває покарання на її території, до запитуючої держави для давання показань або

участі у проведенні інших процесуальних дій під час здійснення кримінального провадження, у якому вона не притягується до кримінальної відповідальності.

Під час здійснення кримінального провадження у компетентного органу України може виникнути необхідність в отриманні показань від особи, яка тримається під вартою або відбуває покарання на території іноземної держави, або в проведенні за її участю інших процесуальних дій. Сприяння запитуваної держави в забезпеченні тимчасової передачі особи, яка тримається під вартою або відбуває покарання на території іноземної держави, передбачає одержання згоди від особи на її тимчасову передачу, узгодження умов такої передачі (цілей, строку, маршруту перевезення та ін.), а також організацію перевезення зазначеної особи.

Особа, тимчасово передається до запитуючої держави за умови її повернення у погоджений з запитуваною державою строк та при дотриманні імунітетів, встановлених ст. 12 Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959 р. [1].

Отже, у випадку, якщо виникає потреба тимчасової передачі особи, яка тримається під вартою або відбуває покарання у виді позбавлення волі на території іноземної держави і не притягується до кримінальної відповідальності в кримінальному провадженні, яке здійснює компетентний орган запитуючої сторони, з метою отримання від такої особи показань або проведення з її участю інших процесуальних дій, запитуюча держава звертається з проханням про таку передачу. В своєму проханні запитуюча держава зазначає та надає гарантії щодо повернення цієї особи, але не пізніше строку погодженого з іноземною державою [2].

Слід зауважити, що порядок тимчасової передачі особи, встановлений ст. 541 КПК відрізняється від норм Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959 р., які регламентують зазначений вид правової допомоги, зокрема: 1) у ч. 1 ст. 541 КПК мова йде про тимчасову передачу особи, яка тримається під вартою або відбуває покарання у виді позбавлення волі на території іноземної держави. Проте, відповідно до п. 1 ст. 11 Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959 р., тимчасова передача стосується лише особи, яка тримається під вартою [1]; 2) ч. 1 ст. 541 КПК встановлює можливість тимчасової передачі особи в Україну для давання показань або участі в інших процесуальних діях. Проте, відповідно до п. 1 ст. 11 Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959 р. тимчасова передача особи можлива

лише для допиту особи як свідка, або для проведення очної ставки за її участю [1]; 3) ч. 6 ст. 541 КПК встановлює можливість тимчасової передачі особи, яка відбуває покарання на території України до іноземної держави, проте, не зазначає обставин (окрім ч. 7 ст. 541 КПК), за наявності яких у тимчасовій передачі особи до іноземної держави уповноважений (центральний) орган України може відмовити. Ці обставини також окремо не зазначені у ст. 557 КПК, яка передбачає підстави для відмови у виконанні запиту про правову допомогу. У ч. 1 ст. 557 КПК зазначається, що запитуючій стороні може бути відмовлено у задоволенні запиту про правову допомогу у випадках, передбачених міжнародним договором України.

Відповідно до п. 1 ст. 11 Європейської конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959 р., у тимчасовій передачі особи може бути відмовлено: 1) якщо особа, що тримається під вартою, на це не погоджується; 2) якщо її присутність необхідна для цілей кримінального провадження, що здійснюється на території запитуваної сторони; 3) якщо її перепровадження може привести до продовження строків її тримання під вартою; 4) якщо існують інші важливі обставини для того, щоб не перепроваджувати її на територію запитуючої сторони [1]. Аналогічні підстави для відмови у тимчасовій передачі особи передбачені також іншими міжнародними договорами України.

У передачі особи з України до іноземної держави, крім випадків, визначених у міжнародному договорі України та КПК, може бути відмовлено в разі, якщо після задоволення аналогічного запиту щодо тієї самої чи іншої особи раніше компетентні органи цієї держави не забезпечили дотримання наданих гарантій.

У разі прийняття рішення компетентним органом іноземної держави про задоволення прохання про тимчасову передачу особи така особа повинна бути повернута після проведення необхідних процесуальних дій, для яких вона була передана, у погоджений з іноземною державою строк.

Якщо, погоджений з іноземною державою строк виявився недостатнім для проведення необхідних процесуальних дій за участю переданої особи, орган досудового розслідування, прокурор, суддя або суд України, які здійснюють кримінальне провадження, складають документи про продовження строку тимчасової передачі та направляють їх уповноваженому (центральному) органу України щодо міжнародної правової допомоги не пізніше як за двадцять днів до закінчення такого строку [2].

Особа, тимчасова передача якої запитується не повинна притягуватися до кримінальної відповідальності у кримінальному провадженні запитуючої сторони. Особа, яка тимчасово передається не є підозрюваним або обвинуваченим у кримінальному провадженні, яке здійснює компетентний орган запитуючої сторони, а має правовий статус свідка і для тримання цієї особи під вартою на території України необхідні інші підстави, ніж ті, які передбачені КПК. Підставою для тримання під вартою особи, яка тимчасово передана в Україну є рішення компетентного органу іноземної держави про тримання особи під вартою або про призначення їй покарання у виді позбавлення волі.

Тимчасово передана особа, звільнена з-під варти у зв'язку із закінченням строку тримання під вартою не може притягуватися до відповідальності, триматися під вартою, підлягати іншому обмеженню його особистої свободи на території запитуючої сторони за діяння або обвинувальні вироки, які передували його від'їзду з території запитуваної сторони.

Однак, якщо тимчасово переданій особі була надана можливість протягом п'ятнадцяти діб або іншого строку, передбаченого міжнародним договором повернутися в запитувану державу, але вона залишилася на території запитуючої державі або, виїхавши з неї, знову туди повернулася, така особа втрачає гарантії, передбачені ст. 566 КПК. Така особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності, затримана, стосовно неї може бути обраний запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, до неї можуть бути застосовані інші заходи забезпечення кримінального провадження чи обмеження її особистої свободи як з приводу кримінального правопорушення, яке є предметом цього кримінального провадження, так і за будь-яке інше кримінальне правопорушення, вчинене до перетинання державного кордону України.

КПК встановлює можливість тимчасової передачі до іноземної держави особи, яка відбуває покарання на території України на прохання компетентного органу іноземної держави з дотриманням наступних умов: 1) така особа може бути тимчасово передана, якщо запитуючій стороні необхідна її присутність для давання показань або участі в інших процесуальних діях під час кримінального провадження, яке здійснює компетентний орган іноземної держави і вона не притягується до кримінальної відповідальності в цьому кримінальному провадженні; 2) така особа має бути повернута запитуваній

стороні після проведення за її участю необхідних процесуальних дій, для яких вона була передана, у погоджений з запитуваною стороною строк [2].

До прийняття рішення щодо виконання запиту про передачу особи, яка перебуває під вартою, центральний (уповноважений) орган України запитує в іноземної держави гарантії про те, що: 1) особа не буде піддана катуванню або іншому жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; 2) особа не буде притягуватися до кримінальної відповідальності як у зазначеному кримінальному провадженні, так і за будь-які інші діяння або обвинувальні вироки, які передували її від'їзду з території України; 3) особу буде повернуто в Україну в чітко визначений строк.

Альтернативою безпосередньої присутності особи, яка тримається під вартою або відбуває покарання на території іноземної держави може бути її віддалена участь у допиті за допомогою ВК. У такому випадку, підстави для відмови у тимчасовій передачі особи, зазначені у Європейській конвенції про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959 р., перестають мати імперативний характер.

Так, підставою для відмови у тимчасовій передачі особи, може бути необхідність її присутності для кримінального провадження, що здійснюється на території запитуваної держави. Проведення допиту такої особи за допомогою ВК надає можливість фізично не передавати особу запитуючій державі, забезпечити її віддалену участь у проведенні допиту і одночасно забезпечити здійснення кримінального провадження на території запитуваної держави.

Відповідно до іншої підстави, в тимчасовій передачі особи може бути відмовлено, якщо це може привести до продовження строків її тримання під вартою. Використання ВК у такому випадку буде допустимим компромісом, оскільки дозволяє проводити необхідні запитуючій державі за участю такої особи процесуальні дії в найкоротший строк, що має важливе значення щодо дотримання строку тримання під вартою і мінімізації негативних наслідків тривалого кримінального провадження.

Прохання щодо тимчасової передачі особи виконуються лише за згодою такої особи. Тому неотримання згоди від особи, тимчасової передачі якої просить запитуюча держава, є самостійною підставою для відмови у задоволенні заявленого прохання. Така відмова може бути викликана об'єктивними причинами, основними серед яких може бути відсутність належних гарантій її особистої безпеки. Крім того, якщо стосовно такої особи

до її передачі запитуючій державі буде обраний запобіжний захід, не пов'язаний з її триманням під вартою, то це унеможливило виконання прохання про її тимчасову передачу. Згода особи на проведення за її участю запитуваних процесуальних дій за допомогою ВК є не обов'язковою, оскільки цим не порушується право особи на особисту недоторканність і свободу.

Необхідно звернути увагу на те, що при тимчасовій передачі особи, у деяких випадках виникає проблема її транзиту через третю державу (коли між відповідними державами відсутні прямі шляхи сполучення), оскільки законодавством багатьох країн подібний транзит не допускається. Звідси неможливість тимчасової передачі особи, що тримається під вартою на території іноземної держави для проведення за її участю процесуальних дій. Допит такої особи за допомогою ВК ефективно вирішує і цю проблему. Потенційна економія в такому випадку визначається вартістю витрат на охорону і транспортування.

Крім того, ВК вирішує проблему прохань двох і більше держав, що збігаються за часом стосовно тимчасової передачі особи, яка тримається під вартою на території запитуваної держави, для проведення за її участю процесуальних дій. Одночасне задоволення прохань двох держав про тимчасову передачу такої особи в рамках діючої системи міжнародного співробітництва та правової допомоги буде неможливим. Безумовно, приймаючи рішення, запитувана держава враховує всі відповідні фактори і перевагу може віддати проханню держави, з якою є договірні відносини. Але може скластися ситуація, коли запитувана держава не пов'язана будь-якими договірними зобов'язаннями про тимчасову передачу особи з жодною із запитуючих держав. Оптимальне вирішення зазначеної проблеми може бути знайдене за допомогою використання ВК, що дозволить забезпечити віддалену присутність особи перед компетентними органами запитуючих держав, забезпечивши їй віддалену участь у необхідних запитуючим державам процесуальних діях. Отже, ВК надає можливість фактично одночасного задоволення клопотань двох і більше держав про тимчасову передачу особи, тим самим дозволяючи вирішити проблему прохань, що збігаються за часом.

ВК дозволяє вирішити ще одну проблему, коли держава, яка одержала прохання про тимчасову передачу особи, одержує також прохання від іншої запитуючої держави про видачу цієї самої особи, тобто коли особа одночасно є об'єктом кримінального переслідування в одній державі й необхідність її присутності для проведення процесуальних дій потрібна в іншій державі.

Вважаємо, що на рівні кримінального процесуального законодавства та міжнародних договорів України необхідно реалізувати спрощений порядок надання (отримання) окремих видів міжнародної правової допомоги, зокрема використанням ВК, як альтернативи тимчасової передачі осіб, які тримаються під вартою або відбувають покарання на території іноземної держави. Це дозволить значно підвищити оперативність виконання запитів, прискорити терміни надання (отримання) міжнародної правової допомоги.

Спрощений порядок надання (отримання) міжнародної правової допомоги у кримінальних провадженнях ускладнених іноземним елементом – це встановлена кримінальним процесуальним законодавством та міжнародними договорами України процедура, якій властиві прискорені терміни виконання слідчих (судових) доручень, можливе здешевлення, раціоналізація, в тому числі за рахунок спрощеного порядку одержання показань шляхом ВК від осіб, які тримаються під вартою або відбувають покарання на території іноземної держави.

Отже, надання (отримання) міжнародної правової допомоги шляхом ВК набуває таких якостей, як швидкість, ефективність та процесуальна економія. Переваги одержання показань від осіб, які тримаються під вартою або відбувають покарання в іноземній державі за допомогою ВК в порівнянні з традиційними способами їх одержання полягають у наступному: 1) безпека організації їх охорони та конвоювання, оскільки знижується ризик можливої втечі, особливо, коли це стосується ув'язнених (засуджених), що перебувають під посиленою охороною; 2) вирішення проблеми транзиту зазначених осіб через територію третіх держав, коли між запитуючою і запитуваною державами відсутні прямі шляхи сполучення; 3) економія витрат з доставки таких осіб до місця проведення процесуальної дії; 4) вирішення проблеми прохань, що збігаються за часом, двох і більше запитуючих держав про тимчасову передачу особи, що утримується під вартою на території запитуваної держави для проведення за її участю процесуальних дій; 5) стосовно осіб, що тримаються під вартою, суттєво скорочується проміжок часу між скоєнням злочину і моментом покарання винуватої особи.

Список використаних джерел:

1. Європейська конвенція про взаємну допомогу у кримінальних справах від 20.04.1959 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_036.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

**Щодо проблеми організації або утримання
місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення
наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів
із залученням неповнолітнього**

*Сокурєнко Олександр Михайлович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

На сьогоднішній день однією з найбільш актуальних проблем сучасної України є поширення наркотизації населення, особливо серед неповнолітніх осіб та молоді.

Сам термін наркоманія в перекладі з грецьких слів «narke» – заціпеніння і «mania» – пристрасть, яким визначається захворювання, що виникає у зв'язку із споживанням наркотичних засобів в немедичних цілях і характеризується непереборним потягом до їх вживання, а також психотропних речовин, що викликають суб'єктивно-позитивний психічний стан особи.

Наркобізнес в Україні став одним з найбільш прибуткових видів злочинної діяльності. До поширення наркотичних засобів залучені тисячі простих громадян, у тому числі і підлітків, що неабиякою мірою пов'язано з низьким рівнем життя великої частини населення. У зв'язку з цим, наркоманія на даному етапі є найбільш небезпечним тим, що основне середовище її розповсюдження – це молодь та неповнолітні.

Досить часто так звані «наркодиллери» (тобто, особи які займаються незаконним обігом наркотиків) втягують неповнолітніх осіб у злочинну діяльність, схиляють їх до вживання, продажу, розповсюдження наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів або прекурсорів. Однією з таких кримінально-правових норм є організація або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів із залученням неповнолітнього (ч. 2 ст. 317 КК України) [5].

Вживання наркотичних засобів або психотропних речовин може здійснюватись, як правило, лише в певних умовах, у відповідній обстановці, що продиктовано конспіративним характером вчинюваних дій. Аби привести себе

до стану одурманення, багатьом наркоманам доводиться спершу виконати ряд операцій по виготовленню наркотичних засобів і подолати складнощі, пов'язані зі зберіганням наркотиків [3, с. 99]. Потрібно також спеціальне місце, де можна було б потай віддатися пороку. З цією метою і організуються такі місця або використовуються інші приміщення для вживання чи виготовлення таких засобів. Такі місця завжди були й залишаються «розсадниками» злочинності.

Залучення неповнолітнього до організації або утримання місця, а так само до надання приміщення для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – це своєрідне втягнення такої особи у злочинну діяльність [1]. При цьому використовуються послуги, і можливості неповнолітнього (пошук ним приміщення, підшукування споживачів наркотиків, виконання інших доручень дорослого учасника злочину тощо). У цьому разі неповнолітній, який досяг 16-річного віку, також є суб'єктом кримінального правопорушення. Залучення неповнолітнього до вчинення вказаних дій повністю охоплюється ч. 2 ст. 317 КК і додаткової кваліфікації за ст. 304 КК «втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність» не потребує.

Таким чином, для притягнення до кримінальної відповідальності особу, яка втягнула неповнолітнього до вчинення кримінального правопорушення передбаченого ч. 2 ст. 317 КК України, вимагається ряд умов, а саме:

1. вік особи, яку втягують у вчинення даного кримінального правопорушення не повинен перевищувати повноліття (тобто 18 років);

2. необхідно довести, що той, хто втягував неповнолітню особу, схилив її або залучав, знав (або повинен був знати) про вік останнього;

3. сама особа, що вчинила ці дії, до моменту вчинення кримінального правопорушення має досягти 18 років [4].

Органи досудового розслідування та суди зобов'язані точно встановлювати вік неповнолітнього за документами про його народження (число, місяць і рік), а в разі відсутності їх призначити експертизу для встановлення віку такої особи. Відповідно до ч. 2 ст. 242 КПК України, це є обов'язковою підставою призначення експертизи стосовно встановлення віку такої особи.

Важливість даної проблеми підтверджується тим фактом, що відповідно до змін, які були внесені до ч. 2 ст. 317 КК України, в 2008 р. санкцію даної статті було змінено в бік посилення (пеналізації), а саме мінімальна межа основного покарання – з чотирьох на п'ять років, а також максимальна межа – з восьми на

дванадцять років. Дані зміни відповідно до ст. 12 КК України автоматично віднесли ч. 2 ст. 317 КК України до особливо тяжкого злочину (раніше це був тяжкий злочин).

Вирішення проблеми слід шукати в єдиному підході боротьби з поширенням наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів чи прекурсорів та об'єднанні всіх сил і засобів. Тільки єдина антинаркотична політика у всіх країнах світової спільноти, добре організована взаємодія урядових і суспільних організацій можуть дати помітний ефект [2]. Основою міжнародної нормативно-правової бази по боротьбі з цим явищем є прийнята ООН, в 1990 році Всесвітня програма дій проти незаконного обігу наркотиків і психотропних речовин, яка, разом зі всесвітньою Міжвідомчою програмою контролю, розробленою міжнародною конференцією проти наркотиків і наркобізнесу (1987 р.) і конвенціями ООН дозволяє успішно розвивати процеси багатобічної співпраці.

Недооцінюється значущість виявлення і залучення до кримінальної відповідальності «торговців» наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, а також осіб, що скоюють схилення до споживання таких речовин. Латентність даної групи кримінальних правопорушень, а також тих які пов'язані зі схиленням до споживання наркотичних засобів, психотропних речовин чи їх аналогів дуже значна.

У зв'язку з розповсюдженням наркоманії серед неповнолітніх та молоді сьогодні необхідно посилити пропаганду боротьби з наркоманією в школах, починаючи з п'ятого чи шостого класу. Тут заслуговує на увагу досвід Нью-Йоркської антинаркотичної шкільної програми „Спекда”, де за допомогою сил поліції і колишніх наркоманів розкривається мерзотна суть наркотичного притону, особистість здобувача, повторність споживача наркотиків і те, що ця пристрасть веде не тільки до морального падіння, але й до фізичного самогубства.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» від 15 лютого 1995 р. // Звід законів України. Сер.3, 2001. №1. С. 567-582.

2. Закон України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» та Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів,

психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» // М.П. Селиванов, М.С. Хруппа. Антинаркотичне законодавство України. Київ: Юрінком, 1997. С. 351.

3. Кричун Ю.А. Підстави криміналізації та криміногенна обстановка у сфері незаконного обігу та організації або утримання «притонів» // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ, 2011. Спец. вип. № 2. 2011. Ч. 2. С. 98-112.

4. Музика А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів. Київ: Логос, 1998. С. 323.

5. Музика А.А. Незаконний обіг наркотичних засобів в Україні: Автореф. ... д-ра юрид. наук: (12.00.08) / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. К., 1998. 44 с.

Щодо проблеми боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів в Україні

*Сукіасян Армен Артакович,
студент 2 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Постановка проблеми. Зважаючи на загальну криміногенну ситуацію стосовно незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів в Україні, можна говорити про те, що вчинення таких правопорушень з кожним роком зростає. Так, в 2015 році було зареєстровано 39795 злочинів, а в 2020 році уже 52860 злочинів, що на 32% більше. Як показує статистика, масштаби наркотрафіку та кількість самих наркозалежних осіб з кожним роком також збільшується. Також, як показує практика в період з 2013 по 2018 р.р. від 15 до 20 % від загальної кількості кримінальних правопорушень було вчинено в стані наркотичного сп'яніння. Опираючись на дослідження Українського медичного та моніторингового центру з алкоголю та наркотиків Міністерства охорони здоров'я України, протягом останніх десяти років кількість осіб, що загинули перебуваючи на наркологічному обліку збільшилась понад ніж у три рази, серед них, від передозувань – в чотири. На думку І. Медицького – загальна наркологічна ситуація в державі дуже складна та постійно погіршується, що в свою чергу є реальною загрозою національній безпеці України, та генофонду нації.

Стан наукового дослідження. Проблематикою незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів займалися такі науковці як: О.В Козаченко, В.С. Щирська, Р.Р. Грень, І.І. Митрофанов, та зарубіжні науковці, такі як: П. Скотні, Г. Гібсон, Т. Швейер, А. Барнетт, Р. Дембо, та інші. Необхідність подальшого вивчення досліджень в цій сфері зумовлена збільшенням випадків як поширення так і вживання наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів в Україні. Дослідження передбачає аналіз досвіду зарубіжних країн стосовно даного питання та зарубіжного законодавства що його регулює.

Метою роботи є дослідження питання стосовно вирішення проблем поширення та вживання наркотичних засобів, психотропних речовин їх аналогів та прекурсорів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Звернувши увагу на міжнародний досвід боротьби з обігом наркотичних засобів та контролю наркотрафіку загалом, можна стверджувати, що кожна держава самостійно визначає методи даного контролю. Так, М.А. Погорецький класифікує держави світу в залежності від розміру відповідальності за правопорушення пов'язані з наркотичними засобами, психотропними речовинами їх аналогами та прекурсорами (далі – незаконний обіг наркотичних засобів). Наприклад, в країнах сходу, відповідальність за правопорушення пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів найсуворіші в світі, в деяких навіть за це використовується смертна кара. В першу чергу це стосується Китаю, Ірану та Пакистану. Кількість страчених Іранців за дані правопорушення перевищує тисячі осіб. Згідно кримінального законодавства Китаю, за правопорушення пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів передбачено як позбавлення волі на певний строк, так і довічне позбавлення волі. Окрім цього, існують держави, які більше ліберально ставляться до даного питання, дозволяючи легкі наркотики, та навпаки, країни з максимально жорстким контролем незаконного обігу наркотичних засобів (Франція, США, Великобританія). Світовою спільнотою визнано, що США досягла найбільших успіхів в боротьбі з наркоманією та наркотрафіком, згідно офіційної оцінки ООН. До причин такої успішності, можна віднести методи, що використовуються в США, наприклад будівництва механічної загорожі на кордоні з Мексикою, з метою усунення проникнення нелегальних іммігрантів та наркотиків. Загалом, було побудовано понад тисячу кілометрів цієї загорожі, яка на разі має назву «Велика Американська Стіна». Окрім цього, важливо наголосити на посиленні охорони кордонів та посилення міграційної політики яку і досі веде США, що може стати прикладом для України.

На думку автора, Україні необхідно аналізувати методи боротьби з наркотичними засобами зарубіжних країн, в тому числі і США, та використовувати аналогічні методи, які в більшій мірі підійдуть для нашої держави. Стосовно США, необхідно відзначити функціонування такого органу як «Адміністрація по боротьбі з наркотиками», такі спецслужби як ЦРУ, ФБР, та безліч інших. Окрім цього, США також займається протидією наркообігу на міжнародному рівні. Наприклад, впровадження програми «Меріда» для

мінімізації наркотрафіку з боку Мексики, реалізація «Плану Колумбія», створення міжнародних альянсів для протидії наркоманії, та співпраця з міжнародним товариством.

Аналізуючи країни Європи, необхідно зазначити важливу роль ООН, що має свою систему боротьби з наркозлочинністю, найпопулярнішим методом цієї системи є розробка міжнародних конвенції що протидіють наркотрафіку серед країн Європи, наприклад конвенція «Про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин».

Висновки. Аналізуючи законодавство зарубіжних країн та їхні методи регулювання правопорушень пов'язаних з наркотичними засобами, підтверджується наявність в цих державах ефективних методів протидії цьому явищу, що підтверджується офіційною статистикою ООН. Значна частина країн світу посилює відповідальність за правопорушення пов'язані з наркотичними засобами, та найбільше уваги звертається на торгівлю наркотичними засобами та наркотрафік. Окрему увагу варто звернути на посилене покарання за виготовлення наркотичних засобів та посилену відповідальність організаторів злочинних організацій що цим займаються. Цей досвід має бути використаний в Україні, адже як вже було зазначено, правопорушення пов'язані з наркотичними засобами в Україні та кількість самих наркозалежних осіб стабільно збільшується, (Згідно даних міжнародних організацій UNAIDS та ВООЗ – тільки ін'єкційних наркозалежних осіб в Україні вже становить близько 400 000), тому контроль за цією сферою потрібно посилювати, з чим погоджується і М.А. Погорецький. На думку автора, основою цього має бути внесення змін до КК України, зважаючи на те, що вживання наркотичних засобів негативно впливає на здоров'я української нації, а людина, її життя і здоров'я є найвищою соціальною цінністю згідно Конституції України. Пропонуються зміни до розділу IX КК України, а саме виключення можливості звільнення від кримінальної відповідальності за правопорушення пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, виключення можливості умовно-дострокового звільнення, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким та не застосування амністії чи помилування щодо осіб що вчинили правопорушення пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів. Також необхідно збільшити розміри покарання передбачені в ст.ст. 307, 310 та 311 КК України. Посилена відповідальність за такі правопорушення передбачена і в законодавстві зарубіжних країн, наприклад в США верхня межа покарання за

ввезення в штати наркотичних засобів сягає позбавлення волі до 25 років та штрафу розміром в мільйон доларів.

Список використаних джерел:

1. Погорецький М.А. Агентурна робота федеральних правоохоронних органів США у сфері боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів / М.А. Погорецький, І.В. Смирнова // Юридичний радник. 2007. № 5 (19). С. 101-105. Жовтень

2. Антонян Ю.М., Князев В.В. Борьба с незаконным оборотом наркотиков за кордоном. М., 2003.

3. Преступление и наказание в Англии, США, Франции, ФРГ, Японии: Общая часть уголовного права. М., 2003. С. 46.

4. Американский «План Колумбия» [Електр. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.goryachiy.narod.ru/2001/11.htm>.

5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин [Електр. ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_096.

Науковий керівник:

Сокурєнко Олександр Михайлович,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

**Розголошення державної таємниці:
проблемні питання складу кримінального правопорушення**

*Шевченко Олексій Вікторович,
студент 3 курсу спеціальності «Право»
ННІ економіки і права
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Конституція України у ч. 1 ст. 17 вказує, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу» [1]. Аналізуючи це положення, є цілком логічним, що до забезпечення інформаційної безпеки входить і охорона найважливіших відомостей України – державної таємниці. Це було підтверджено в Доктрині інформаційної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 25 лютого 2017 р. № 47/2017 [2]. У вказаному документі зазначено, що «захищеність державної таємниці та іншої інформації, вимоги щодо захисту якої встановлені законом» входить до життєво важливих інтересів суспільства і держави, а тому і є складовою національних інтересів України.

З огляду на вищевикладене у ст. 328 Кримінального кодексу України (далі – КК України) була встановлена кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці. Станом на 2021 рік диспозиція ч. 1 цієї статті має такий вигляд: «Розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, особою, якій ці відомості були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням службових обов'язків, за відсутності ознак державної зради або шпигунства» [3]. Кримінальне правопорушення є нетяжким злочином. Його суспільна небезпека є досить високою, адже навіть один факт порушення встановлених правил поведінки з державною таємницею є серйозною загрозою державній безпеці, суспільству в цілому. Втім, як показує аналіз наукової літератури і судових рішень, на практиці під час кваліфікації зазначеного діяння виникають певні труднощі, що обумовлено доволі «розпливчастим» формулюванням ознак складу цього правопорушення. Саме тому задля ефективної кримінально-правової охорони державної таємниці варто визначити конструктивні (основні) ознаки складу правопорушення, які передбачено ч. 1 ст. 328 КК України, оскільки їх точне встановлення, а також розуміння суб'єктами правозастосовної

діяльності, надасть змогу правильно оцінити діяння з позиції кримінального закону.

Відмітимо, що питання кримінальної відповідальності за розголошення державної таємниці ставали предметом наукових пошуків таких вчених, як О.О. Семенюк, Д.С. Усов, О.В. Шамсутдінов. Крім цього, кримінально-правова характеристика розглядуваного кримінального правопорушення надавалася у підручниках, посібниках, коментарях з Особливої частини кримінального права, зокрема за авторством чи редакцією М.Й. Коржанського, В.О. Навроцького, В.В. Сташиса, В.Я. Тація, О.О. Дудорова та М.І. Хавронюка тощо. Однак, дослідження наукової літератури виявило неузгодженість позицій вказаних авторів щодо розуміння ознак складу кримінального правопорушення «Розголошення державної таємниці», тому вважаємо за необхідне висловити власне бачення заявленої проблеми.

Кримінальне правопорушення, передбачене ст. 328 КК України, міститься в Розділі XIV «Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації». Це свідчить про те, що законодавець родовим і безпосереднім об'єктом діяння визначив суспільні відносини у сфері охорони державної таємниці. Згідно з абз. 12 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. № 3855-ХІІ охорона державної таємниці – це «комплекс організаційно-правових, інженерно-технічних, криптографічних та оперативно-розшукових заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв» [4].

Наголосимо, що такий підхід до визначення об'єкта посягання неоднозначно, навіть критично сприймається у наукових колах. При цьому його правильне встановлення має важливе значення для відмежування розголошення державної таємниці з іншими кримінальними правопорушеннями, наприклад, державною зрадою, шпигунством та іншими кримінально-протиправними діяннями, що полягають у розголошенні певної секретної інформації. Так, О. О. Семенюк розуміє під безпосереднім об'єктом розглядуваного нами злочину «умови безпечного існування людини, суспільства та держави» [5, с. 37]. А в одному із науково-практичних коментарів до КК України вказують, що об'єктом є «цінність держави у виді таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку і становить державну таємницю» [6, с. 657]. На нашу думку, найбільш

наближеною до нашої є точка зору Д. С. Усова, який зазначає, що «основним безпосереднім об'єктом розголошення державної таємниці виступає режим державної таємниці» [7, с. 723]. Уточнюючи останнє твердження, вважаємо, що об'єктом цього кримінально-протиправного діяння є не «режим державної таємниці», а «режим секретності», під яким відповідно до абз. 13 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. № 3855-ХІІ розуміється «встановлений згідно з вимогами цього Закону та інших виданих відповідно до нього нормативно-правових актів єдиний порядок забезпечення охорони державної таємниці» [4]. Це пояснюється тим, що, розголошуючи секретну інформацію, особа посягає не на заходи, спрямовані на її охорону, а саме на порядок забезпечення її охорони. На підставі викладеного, пропонуємо безпосередній об'єкт злочину, передбаченого ст. 328 КК України, визначити як суспільні відносини, що забезпечують порядок забезпечення охорони державної таємниці.

Також, розмірковуючи щодо об'єкта розголошення державної таємниці, Д. С. Усов слушно звертає увагу на наявність у складі правопорушення додаткового факультативного об'єкта, яким можуть бути життя, здоров'я, свобода особи тощо. Зауважимо, що майже ніхто із науковців не робить акцент на додатковому факультативному об'єкті цього злочину, який є не менш важливим за основний. Для прикладу, якщо здійснюється розголошення державної таємниці про особу, яка здійснює оперативно-розшукову діяльність, то правопорушник може посягнути також і на її життя чи здоров'я [7, с. 723]. Вважаємо, що такий підхід до розуміння додаткового факультативного об'єкта розглядуваного діяння є слушним та відповідає не лише змісту ч. 1 ст. 328 КК України, а й ознакам, зазначеним у ч. 2 цієї норми. Встановлення додаткового об'єкта такого посягання підвищує ступінь його суспільної небезпечності.

Предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 328 КК України, є відомості, що становлять державну таємницю. Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. № 3855-ХІІ державна таємниця – це «вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою» [4]. Вичерпний перелік таких відомостей міститься у Зводі відомостей, що становлять державну таємницю, затвердженого наказом Центрального

управління Служби безпеки України від 23 грудня 2020 р. № 383 [8]. Тому судам потрібно ретельно досліджувати та визначати, чи є розголошена інформація таємною в розумінні Закону України «Про державну таємницю» та чи міститься вона у Зводі відомостей, що становлять державну таємницю.

Як зазначається майже у всіх науково-практичних коментарях, об'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ст. 328 КК України, складається з діяння – розголошення відомостей, що становлять державну таємницю, та вважається, що воно за складом є формальним.

Згідно з тлумачним словником «розголошення» означає «піддавати розголосові, обнародувати що-небудь, робити широко відомим, популярним» [9, с. 1238]. Діяння може бути вчинено у формі активної поведінки – дії, як-от публічний виступ, виклад державної таємниці в інтернеті, розповсюдження друкованих матеріалів, які містять секретну інформацію, тощо. А також у формі пасивної поведінки – бездіяльності – це, наприклад, коли відповідальна особа залишила відкриту папку з грифом «таємно» і вийшла з кімнати, а стороння особа ознайомила з відомостями, що там були. У цьому випадку відповідальна особа не виконала обов'язку щодо охорони державної таємниці в частині користування та збереження матеріальних носіїв.

Проте, не зважаючи на вищевикладене, у тих самих наукових джерелах зазначається, що діяння, передбачене ч. 1 ст. 328 КК України, «вважається закінченим з моменту розголошення відомостей, тобто коли вони стали відомі хоча б одній сторонній особі» [10, с. 690]. Таке положення означає, що ознайомлення з відомостями, що становлять державну таємницю, хоча б однією особою, яка не має до неї допуску, є не що іншим, як суспільно небезпечним наслідком – обов'язковою ознакою складу цього правопорушення. Постає питання: чому науковці не роблять акцент на тому, що все-таки за конструкцією склад злочину є матеріальним, а в кожному конкретному випадку потрібно встановлювати причинно-наслідковий зв'язок між суспільно небезпечним діянням і його наслідком?

Із вищезазначеного випливає, що дефініція «стороння особа» є обов'язковою ознакою складу розголошення державної таємниці. Проте вона не зазначена в тексті ч. 1 ст. 328 КК України, що є суттєвим недоліком. Для правильної оцінки розголошення державної таємниці потрібно, щоб саме стороння особа мала можливість чітко сприймати й усвідомлювати інформацію про відомості, що становлять державну таємницю. Так, наприклад, особа, яка не володіє державною мовою, ніяк не зможе сприйняти таку інформацію.

У цьому контексті слушною є думка О.В. Шамсутдінова, який зазначає, що у разі, коли стороння особа усвідомила секретну інформацію та може її відтворити, діяння є закінченим, а якщо вона нічого не запам'ятала чи не зрозуміла, дане діяння можна кваліфікувати як закінчений замах [11, с. 24].

Суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 328 КК України, спеціальний – його ознаки визначені у диспозиції статті. Ним є особа, якій відомості, що становлять державну таємницю, були довірені або стали відомі у зв'язку з виконанням цією особою службових обов'язків.

Суб'єктивна сторона складу аналізованого правопорушення (як визначено в юридичній літературі та відповідно до судово-слідчої практики) характеризується як умислом (прямим чи непрямим), так і необережністю (кримінальною протиправною самовпевненістю чи кримінально протиправною недбалістю), можлива також змішана форма вини: щодо діяння – умисел, а щодо наслідків – необережність. При цьому цілком зрозумілим є те, що діяння може вчинюватися з необережності або мати змішану форму вини лише тоді, коли кримінальне правопорушення має матеріальний склад.

Крізь призму розуміння правозастосовними органами змісту суб'єктивної сторони розголошення державної таємниці (що підтверджує судова практика) робимо висновок, що конструкція об'єктивної сторони основного складу діяння, передбаченого ч. 1 ст. 328 КК, повинна мати матеріальний характер.

Для точного розуміння складу злочину за ст. 328 КК України потрібно також встановлювати відсутність у діях винної особи ознак державної зради (ст. 111 КК) або шпигунства (ст. 114 КК). Розмежувальною ознакою в цьому випадку є мета – передача іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю – притаманна складам злочинів за ст. 111 і ст. 114 КК України. Якщо при розголошенні такої інформації особа не має цієї мети, вчинене кваліфікується саме за ст. 328 КК.

Короткий аналіз ознак основного складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 328 КК України «Розголошення державної таємниці», дозволив визначити низку проблемних питань, що мають значення для його правильної кримінально-правової кваліфікації і потребують негайного вирішення, а саме: конкретизація безпосереднього об'єкта; визначення виду складу злочину за особливостями конструкції об'єктивної сторони (формальний чи матеріальний) та встановлення додаткових ознак складу діяння (зокрема, адресата розголошення – «сторонньої особи»), що дозволить зрозуміти момент закінчення злочину та форму і вид вини.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 06.05.2021).
2. Доктрина інформаційної безпеки України: затв. Указом Президента України від 25 лютого 2017 р. № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (дата звернення: 06.05.2021).
3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 06.05.2021).
4. Про державну таємницю: Закон України від 21 січня 1994 р. № 3855-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12> (дата звернення: 06.05.2021).
5. Семенюк О.О. Кримінальна відповідальність за розголошення державної таємниці та втрату документів, що містять таку інформацію // *Юридична Україна*. 2016. № 5-6. С. 35-44.
6. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. С.С.Яценко. Київ: А.С.К., 2005. 848 с.
7. Усов Д.С. До проблеми об'єкта розголошення державної таємниці (ст. 328 КК України) // *Форум права*. 2012. № 2. С. 720-724.
8. Звід відомостей, що становлять державну таємницю: затв. наказом Центрального управління Служби безпеки України від 23 грудня 2020 р. № 383. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0052-21> (дата звернення: 06.05.2021).
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
10. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / [редкол.: В.Я. Тацій та ін.]. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина. 1040 с.
11. Шамсутдінов О.В. Відповідальність за розголошення державної таємниці за новим кримінальним законодавством України // *Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні*. 2001. № 2. С. 21-25.

Науковий керівник:

Парамонова Ольга Сергіївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

старший викладач кафедри державно-правових дисциплін

Черкаського національного університету

імені Богдана Хмельницького

Докази моральної шкоди, завданої внаслідок вчинення кримінального правопорушення

*Юрко Сергій Сергійович,
кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри загально-правових дисциплін
Черкаського факультету
Національного університету «Одеська юридична академія»,
адвокат НААУ*

На теперішній час в Україні існує системна проблема, яка полягає у відсутності ефективного і чіткого законодавчого механізму щодо захисту постраждалих від кримінальних правопорушень. Інститут компенсації моральної шкоди з'явився в законодавстві України порівняно недавно. Норма про відшкодування моральної шкоди була введена до Цивільного кодексу України лише в 1993 році, оскільки правова доктрина СРСР заперечувала ідею відшкодування моральної шкоди та всіляко стримувала її втілення у законодавство [1, с. 476]. Судова практика з того часу має досить суперечливий характер, особливо у частині визначення розмірів компенсації моральної шкоди. У більшості справ, що стосуються питання відшкодування моральної шкоди, суди задовольняють від 10 до 50 % від суми, яка заявлена позивачем [2]. Крім того, жоден нормативно-правовий акт не роз'яснює як довести ту чи іншу ступінь тяжкості моральних страждань, внаслідок чого потерпілим, яким кримінальним правопорушенням було завдано немайнової (моральної) шкоди досить складно реалізувати своє право на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, передбачене п. 10 ч. 1 ст. 56 КПК України.

Відповідно до ч.1 ст.1177 ЦК України шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону [3]. У таких випадках особа, якій така шкода завдана, може використати механізм, передбачений ст. 127-130 КПК України, заявивши цивільний позов на стадії досудового розслідування чи до моменту розгляду справи по суті. Цивільний позов має відповідати вимогам, які застосовуються до позовів, що розглядаються у порядку цивільного судочинства [4]. При цьому, якщо особою не було пред'явлено цивільного позову в кримінальному провадженні або пред'явлений цивільний позов було залишено без розгляду, то така особа має

право звернутися з позовом в порядку цивільного судочинства (ч. 7 ст. 128 КПК України).

У кримінальному провадженні цивільні позови у порядку ст. 128 КПК України найбільш часто можуть пред'являтися у випадку скоєння кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, проти волі, честі та гідності особи, проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, проти власності та ін. Моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю.

Варто зазначити, що, нормативного визначення поняття моральної шкоди цивільне законодавство України не містить. У ст. 23 ЦК України зазначено лише орієнтовний перелік проявів моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав, який може полягати:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна;

4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [3].

Зазначений в ЦК України перелік не є вичерпним. Так, згідно ст. 237-1 КЗпП України моральна шкода може бути заподіяна і порушенням прав особи у сфері трудових відносин: незаконним звільненням або переведенням, невиплатою належних працівнику грошових сум, виконанням робіт у небезпечних для життя і здоров'я умовах, що призвело до моральних страждань працівника, втрати нормальних життєвих зв'язків і вимагає від нього додаткових зусиль для організації свого життя [5]. Також моральна шкода може полягати в глибокому відчутті несправедливості, викликаному тим фактом, що протягом тривалого часу всупереч остаточному і такому, що дає право на примусове виконання, судовому рішення особа не отримала реального захисту її прав (рішення Європейського Суду з прав людини від 29.06.2004 року у справах «Півень проти України» і «Жовнер проти України») та ін.

У судовій практиці існує також низка постанов Пленуму Верховного Суду України, які узагальнюють питання відшкодування моральної шкоди, зокрема, від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про

відшкодування моральної (немайнової) шкоди», від 27 лютого 2009 року № 1 «Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» та від 27 березня 1992 року № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди».

У пункті 3 першої із вищенаведених постанов роз'яснено, що під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Згідно позиції Верховного Суду України, у позовній заяві про відшкодування моральної (немайнової) шкоди мають бути зазначені докази, якими ця шкода підтверджується [6]. При цьому, відповідно до загальних основ цивільно-правової відповідальності до предмету доказування по цій категорії справ відносять чотири групи обставин:

- 1) наявність моральної шкоди;
- 2) протиправність діяння її заподіювача;
- 3) наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача;
- 4) вина останнього в її заподіянні.

Суд, зокрема, повинен з'ясувати, чим підтверджується факт завдання позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони завдані, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює завдану йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору [6].

Саме наведення належних та допустимих доказів щодо обставин, які підлягають доказуванню на практиці викликає найбільше труднощів для цивільних позивачів. Це пов'язано з тим, що моральна шкода належить категорії «внутрішнього» світу людини, який неможливо повною мірою об'єктивувати для суду у формі передбачених процесуальним законодавством доказів. Потрібно також зважати на те, що докази заподіяння моральної шкоди залежать від категорії правовідносин, що розглядаються в цьому аспекті, оскільки їх орієнтовний перелік, наприклад, при поширенні неправдивих відомостей і відшкодування моральної шкоди внаслідок ушкодження здоров'я буде різний.

Цивільні позивачі здебільшого схильні недооцінювати важливість підкріплення цивільного позову належними та допустимими доказами, посилаючись при цьому лише на матеріали кримінальної справи, що є, очевидно, помилковим підходом, оскільки до позовної заяви повинні додаватись всі наявні в позивача докази як того вимагає припис ч. 5 ст. 177 ЦПК України [7]. Засобами доказування можуть слугувати пояснення сторін, показання свідків, письмові докази, речові докази і висновки експертів.

На теперішній час, одним із найбільш авторитетних доказів факту завдання моральної шкоди та її розмірів є висновок судово-психологічної експертизи. Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [8], до переліку вирішуваних питань цього класу експертиз відноситься встановлення факту спричинення особі страждань (моральної шкоди) за умов ситуації, що досліджуються у справі, а також визначення можливого розміру грошової компенсації за завдані страждання (моральну шкоду). Широке застосування при визначенні розміру моральної шкоди отримали методики російського дослідника О.М. Ерделевського та вітчизняного дослідника В.П. Паліюка, які в значній мірі є антагоністичними. 29.01.2016 року рішенням Координаційної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України методика О.М. Ерделевського була виключена з Реєстру методик та внесена до Переліку рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, затвердженої наказом Міністерства Юстиції України.

Не заперечуючи важливість проведення такого класу експертиз, слід все ж зазначити, що сутність моральної шкоди не обмежується тільки психологічним компонентом. Для оцінки психічних чи соматичних патологічних порушень, що настали, може стати доцільним залучення психіатрів, невропатологів, терапевтів або інших фахівців. В таких випадках можливе призначення комплексних психолого-психіатричних, психолого-медико-психіатричних, медико-психологічних експертиз. Крім того, моральна шкода може мати соціальну (втрата репутації, втрата нормальних життєвих зв'язків і необхідність додаткових зусиль для організації свого життя) і морально-етичну складову. До недоліків психологічних експертиз при відшкодуванні моральної шкоди також можна віднести її *вартість і тривалість проведення, внаслідок чого відбувається затягування судового розгляду справи по суті.*

Тому, висновок судово-психологічної експертизи повинен критично оцінюватись судом разом із іншими доказами по справі, оскільки жоден доказ

для суду не має наперед встановленої сили. Потрібно пам'ятати, що ч. 2 ст. 23 ЦК України визнає прерогативу визначати розмір грошового відшкодування моральної шкоди виключно за судом на основі принципів розумності і справедливості і жодні експертизи не відмінять цієї чіткої вимоги Закону. Моральні страждання та втрачене здоров'я неможливо точно виміряти так, як це можна зробити з матеріальною шкодою, оскільки немає (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю, спокою, честі, гідності особи [9].

Зокрема, ЄСПЛ у випадку прийняття рішення про порушення ст.2 «Право на життя» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, присуджував на користь заявників суми компенсації моральної шкоди, не проводячи жодних психологічних експертиз, керуючись здоровим глуздом і принципом співмірності. Зокрема у справі «Valeriy Fuklev v. Ukraine» (заява № 6318/03) - 6000 євро; у справі «Basyuk v. Ukraine» (заява №51151/10) – 6000 євро; у справі «Prilutskiy v. Ukraine» (заява № 40429/08) – 6000 євро; у справі «Lovyginu v. Ukraine» (заява № 22323/08) – 9000 євро; у справі «Karpylenko v. Ukraine» (заява №15509/12) – 8000 євро; у справі «Lovyginu v. Ukraine» (заява № 22323/08) – 9000 євро; у справі «Zubkova v. Ukraine»(заява № 36660/08) – 9000 євро; у справі «Arskaya v. Ukraine» (заява № 45076/05) – 10 000 євро; у справі «Pozhyvotko v. Ukraine» (заява № 42752/08) – 10 000 євро; у справі «Gongadze v. Ukraine» (заява № 34056/02) – 100 000 євро тощо.

У випадку скоєння злочинів проти життя доказом моральної шкоди може бути і відповідне свідоцтво про смерть. Вбивство людини, незалежно від того, наскільки вона була хорошою або поганою для сторонніх осіб, завжди з неминучістю завдає моральних страждань близьким родичам, за умови, що вони підтримували родинні зв'язки. Це презумпція, яка не лише витікає з положень ст. 23 ЦК України, але й ґрунтується на здоровому глузді.

До цивільного позову про відшкодування моральної шкоди також можуть додаватися різного роду медичні документи з діагнозом лікаря та призначенням медичних препаратів, витяги з медичної картки, зокрема, у випадку виникнення у особи внаслідок пережитих страждань психосоматичних захворювань і симптомів (гіпертонія, порушення роботи серця, нейродерміт, порушення сну тощо). Додатковими доказами у цьому випадку можуть бути чеки та квитанції про оплату лікарських препаратів (наприклад антидепресантів), що були призначені лікарем.

До суду також можуть подаватися докази пропуску роботи у зв'язку з лікарняним листом, документи про проходження курсів психологічної реабілітації, відвідання психологів, характеристики з місця роботи чи навчання, аудіо-, відеозаписи, фотографії, показання свідків (друзів, колег, однокурсників, родичів). При цьому, як свідків доцільно до суду викликати саме тих осіб, які спілкуються з потерпілим кожного дня і здатні порівняти його поведінку до та після впливу на нього психотравмуючої ситуації та підтвердити наявність негативних переживань (страху, апатії, розпачу тощо).

Отже, питання відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок вчинення кримінального правопорушення має певну специфіку доказування. Незважаючи на те, що вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням для сторони обвинувачення входить до предмету доказування у кримінальному провадженні, цивільний позивач не повинен розраховувати при зверненні з цивільним позовом виключно на матеріали відповідної кримінальної справи. До позовної заяви про відшкодування моральної шкоди має бути додано сукупність доказів, що підтверджують наявність моральної шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні.

Список використаних джерел:

1. Селезень С.В. Історично-правовий аналіз розвитку інституту моральної шкоди // Актуальні проблеми права: теорія і практика. 2013. № 26. С. 479-489.

2. Саенко М. Возмещение морального вреда: от теории к практике // Електронний юридичний журнал «Юрист&Закон» 2013. № 30: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2013/4/23/88957.html>

3. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 // Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40. Ст. 356.

4. Кримінальний процесуальний кодекс від 13.04.2012 // Офіційний вісник України. 2012. № 37. Ст. 1370.

5. Кодекс законів про працю України від від 17.12.1971 // Відомості Верховної Ради УРСР. 1971. № 50.

6. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

7. Цивільний процесуальний кодекс від 18.03.2004 // Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40. Ст. 492.

8. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 // Офіційний вісник України. 1998. № 46. Ст. 1715.

9. Методичні рекомендації «Відшкодування моральної шкоди»: Лист Міністерства юстиції України від 13.05.2004 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04#Text

Актуальні питання міжнародного публічного права, міжнародного приватного права і права ЄС

Асоціація як міжнародно-правовий інструмент взаємодії Європейського Союзу з третіми країнами

*Лубко Інна Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Істотний вплив на перебіг євроінтеграційних процесів має формат взаємодії між суб'єктами, які безпосередньо беруть участь або прагнуть долучитися до них. Аналіз існуючих інструментів взаємодії між ЄС і третіми країнами дозволяє передбачити подальший сценарій європейської інтеграції, обрати стратегію її реалізації для окремих держав, регіонів, культурних і національних спільнот.

З-поміж низки міжнародних договорів, які укладає Європейський Союз з третіми країнами, значиме місце належить Угодам про асоціацію. Принагідно зазначимо, що поняття «асоціація» походить від латинського терміну «associatio» («з'єднання»), що означає добровільне договірне об'єднання (союз, співдружність, спілка) держав, організацій, підприємств, інших юридичних чи фізичних осіб для здійснення спільної політичної, господарської, наукової, культурної та іншої діяльності [10]. Поняття «асоціація» часто використовується у міжнародному праві. В правовій доктрині під асоціацією суб'єктів міжнародного права розуміють виражений в певній формі сталий зв'язок між ними. Найчастіше асоціаціями іменують об'єднання однієї чи кількох держав (або залежних країн і територій) з міжнародними організаціями та групами держав. Такі асоціації зазвичай не створюють нової міжнародної організації, оскільки відсутнє відповідне волевиявлення сторін [6, с. 36].

Відомий український юрист-міжнародник В. Муравйов передбачає посилення політико-правової співпраці зі східними партнерами включно з

перспективами укладання угод про асоціацію нового покоління, далекосяжної інтеграції у економіку ЄС, полегшення пересування в ЄС громадян третіх країн з дотриманням вимог безпеки, посилення гарантій енергозабезпеченості партнерів, та збільшення фінансової допомоги [6, с. 61].

Дослідниця І. Березовська вважає, що «угоди про асоціацію – особливий вид міжнародних угод, передбачений правом ЄС для встановлення привілейованих відносин з третіми країнами, що широко використовуються в його зовнішніх зносинах. За рівнем правового регулювання ці угоди посідають особливе місце серед решти міжнародних угод ЄС. Оскільки національне законодавство третіх країн зазвичай не виокремлює такого виду міжнародних угод, правова природа та характерні риси угод про асоціацію переважно визначаються правом Євросоюзу» [1, с. 226].

Угоди про асоціацію ЄС є одним із потужних правових інструментів впливу з метою створення між ЄС та третіми країнами простору стабільності, економічного, політичного і правового співробітництва. Завдяки угодам про асоціацію право ЄС поширює свою дію на внутрішні правопорядки держав, які підписали подібні двохсторонні договори.

Правовим підґрунтям створення асоціації між ЄС та третіми країнами служить ст. 217 ДФЄС, відповідно до якої Союз «може укласти з однією чи кількома країнами чи міжнародними організаціями угоди про створення асоціації, що характеризуються взаємними правами й обов'язками, спільними діями і особливими процедурами» [5]. Аналіз положень статті свідчить, що нею не встановлюється чітких вимог щодо угод про асоціацію, а лише вказується, вона включає «взаємні права та обов'язки». Водночас підкреслюється, що спільною метою будь-якої асоціації з ЄС є створення правових меж для привілейованих відносин без визначення чітких правил щодо можливого змісту останніх.

Наразі існує декілька способів впливу права ЄС на внутрішні правопорядки країн, з якими укладено угоду про асоціацію: 1) включення положень установчих договорів про ЄС і актів інститутів Союзу в угоди про асоціацію та акти органів асоціації; 2) відсилка у угодах про асоціацію до актів інститутів ЄС; 3) гармонізація законодавства асоційованих країн з правом ЄС.

Серед європейських країн найбільший вплив «спільного доробку» Співтовариства поширюються на асоціацію з країнами Європейського економічного простору (ЄЕП). Угода про його створення була підписана у травні 1992 р., а її учасниками, окрім самого ЄС та держав-членів, увійшли такі

країни-члени Європейської асоціації вільної торгівлі (ЄАВТ) як Норвегія, Ісландія та Ліхтенштейн. Угоду про ЄЕП слід уважати глобальною угодою про асоціацію, оскільки вона породжує такий статус для асоційованих країн, який фактично є заміною членства в Євросоюзі [6, с. 63].

Економічною частиною угод про асоціацію вважається створення зони вільної торгівлі (далі ЗВТ). Зауважимо, що створені ЗВТ не обмежуються лише торгівлею товарами або заборонаю на стягнення мит, оскільки включають в свій зміст положення, що стосуються цілей та принципів, основних чотирьох свобод внутрішнього ринку (свободи пересування товарів, робочої сили, капіталу та свободи надання послуг), сталого розвитку, соціальних питань, екології, захисту прав споживачів, правил конкуренції та низки інших європейських стандартів тощо. Детальний аналіз положень про ЗВТ в структурі угод ЄС про асоціацію свідчить, що їх правове регулювання розвивалось еволюційним шляхом, поступово забезпечуючи тісніше співробітництво сторін [8, с. 65].

Отже, з укладанням Угоди про ЄЕП Європейським Союзом були закладені правові засади європейської економічної інтеграції для третіх країн. Тим самим було зроблено перший крок в напрямку створення спільного ринку, який охоплює внутрішній ринок ЄС та ринки третіх країн. Завдяки включенню до Угоди про ЄЕП положень права ЄС, які регулюють економічні відносини на внутрішньому ринку, вони стали складовою частиною національних правопорядків цих країн. Окрім безпосереднього включення положень права ЄС до змісту Угоди про ЄЕП, створення правових засад для функціонування ЗВТ забезпечується також й за допомогою відсилки до блоків норм, в яких містяться положення окремих регламентів чи директив ЄС.

Існуючі формати співпраці між ЄС і третіми країнами в межах угод про асоціацію відрізняються між собою і залежать як від цілей асоціації, так і від рівня економічного і політичного розвитку третьої країни. В окремих випадках сучасні угоди про асоціацію з ЄС також можуть слугувати або підготовчим етапом на шляху підготовки третьої держави до майбутнього членства, або ж регулювати одну з форм поглибленого двостороннього співробітництва.

Наприклад, в угодах про стабілізацію та асоціацію з Балканськими країнами (Сербія, Македонія, Чорногорія, Боснія, Герцоговина, Албанія) передбачене обмежене застосування «спільного доробку», який регулює відносини в межах ЗВТ з ЄС. Зазвичай угоди з цими країнами не містять відсилок до положень законодавства ЄС стосовно економічних відносин у

окремих секторах внутрішнього ринку. Понад те, ухвалені органами асоціації акти не передбачають інкорпорацію актів інститутів Союзу у внутрішні правопорядки асоційованих країн через відсилку до права ЄС. Дану ситуацію можна пояснити тим, що поширення євроінтеграційних процесів на країни Балканського регіону відбувалось з врахуванням перехідного характеру економік цих країн, які мали поступово пристосуватись до нових механізмів правового регулювання. Тому обсяг «спільного доробку» ЄС був значно меншим від визначеного для країн ЄЕП. А триваючі перемовини щодо імплементації Угод про стабілізацію та асоціацію між ЄС та країнами регіону передусім спрямовуються на активізацію зовнішньої торгівлі. Подібний вид угод містить положення, що зосереджуються на лібералізації зовнішньої торгівлі товарами та інших проблемах, пов'язаних з торгівлею (торгівля послугами, державні замовлення, захист прав інтелектуальної власності, конкуренція тощо); політичному діалозі; гармонізації законодавства; інших сферах співпраці (промисловості, захисті довкілля, енергозбереженні). Деякі з них уже набрали чинності (Македонія (2004 р.), Хорватія (2005 р.), Албанія (2006 р.), Чорногорія (2010 р.), Сербія (2013 р.), Боснія та Герцеговина (2015 р.), Косово (2016 р.) і передбачають поетапне створення зони вільної торгівлі між ЄС і країнами Балканського регіону.

Угоди про асоціацію між ЄС та країнами Середземномор'я (Алжир, Марокко, Туніс, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Ліван, Палестинська автономія), які не є претендентами на вступ до ЄС, теж передбачають поступове створення ЗВТ. Проте, тут йдеться переважно не про інтеграцію цих країн у Євросоюз, а про виникнення довкола європейських інтеграційних об'єднань зони економічної стабільності, яка забезпечувала б запланований перебіг інтеграційних процесів в Євросоюзі. Договори асоціації покликані конкретизувати положення Барселонської декларації (1995 р.) й розробити заходи для досягнення поставлених нею цілей. Таке становище надало Середземноморським країнам особливі переваги у торговельних відносинах з ЄС. За класифікацією, виробленою англійським дослідником В. Волесом, політика ЄС у сфері торгівлі передбачала поділ усіх країн на три групи, кожна з яких забезпечувала приблизно третину європейського імпорту. Перша з них – це країни, на які поширювався режим максимального сприяння; друга – нові індустріальні країни, країни з середнім рівнем достатку та бідні країни, на які розповсюджувалася лише стандартна частина загальної системи преференцій; третя – всі інші країни, котрі отримували доступ на Європейський ринок у

режимі мінімального сприяння [3, с. 588-589]. Країни Середземномор'я віднесені саме до першої групи, тобто отримали можливість користуватися преференціями вищого рівня. І, оскільки корисних копалин у Південному та Східному Середземномор'ї незрівнянно більше, ніж у Європі, то це значно здешевить постачання сировини для високоякісного й високо механізованого європейського виробництва.

Підкреслимо, що подібний формат торгово-економічної співпраці є вкрай вигідним для Європейського Союзу. Як зазначають І. Грицьких та С. Левченко, ЄС знаходиться у подвійному вигаді: по-перше, європейські виробники мають змогу збільшити обсяги експорту своїх промислових товарів та послуг у середземноморські країни, а, по-друге, вони полегшують власне забезпечення сировинними ресурсами [4, с. 143].

Доцільно зазначити, що для регулювання відносин в межах асоціації з країнами Середземноморського регіону теж широко використовуються включення положень первинного права Євросоюзу у угоди про асоціацію або відсилка до актів вторинного законодавства. Зокрема, Угода про асоціацію між ЄС та Тунісом, укладена в 1998 р., закріплює норми положень ДФЄС, а також відсилає до положень цих документів разом з окремими постановами інститутів Євросоюзу, які регламентують умови конкуренції на спільному ринку та умови надання державної допомоги, свободу надання послуг, здійснення єдиної сільськогосподарської політики тощо. В Угоді про асоціацію між ЄС та Палестинською автономією (1997 р.) йдеться про зобов'язання сторін керуватися положеннями ДФЄС та актів інститутів ЄС, які регулюють здійснення єдиної сільськогосподарської політики ЄС [6, с. 66]. Отже, правове регулювання відносин в межах асоціації між ЄС та країнами Середземномор'я передбачає лише обмежене застосування положень первинного та вторинного права Євросоюзу. В угодах про асоціацію використовується відсилка до цілих блоків норм, які регулюють економічні відносини в окремих секторах внутрішнього ринку ЄС.

Важливо підкреслити, що вагомим правовим інструментом поширення права Євросоюзу на правопорядки асоційованих країн, є гармонізація законодавства. Гармонізація законодавства асоційованих країн з правом ЄС передбачена у всіх без винятку угодах про асоціацію. Однак визначення сфер гармонізації та її масштаби залежать від рівня співпраці сторін угоди [7].

Вагомим елементом угод про асоціацію з ЄС є створення спеціальних інституцій, які покликані реалізовувати договірні положення та наглядати за

діяльністю асоціації. Для інституційних механізмів, створюваних в рамках угод про асоціацію ЄС з третіми країнами, зазвичай використовується структура схожа до інституційної моделі Союзу, але з обмеженими функціями. Типовим є заснування трьох основних інститутів: Ради асоціації, Комітету асоціації та Міжпарламентського комітету асоціації. Така структура загалом подібна до інституційного механізму, створеного свого часу Угодою про партнерство і співробітництво України з ЄС. Однак особливістю Рад асоціацій, порівняно з радами з партнерства та співробітництва, є наділення їх компетенцією приймати обов'язкові для сторін рішення. Такою компетенцією не володіє жоден орган, створений відповідно до інших зовнішніх угод об'єднання. Рішення Рад асоціацій становлять складову частину права Євросоюзу і можуть тлумачитися Судом ЄС [2, с. 149].

Принагідно зазначимо, що, незалежно від виду угоди про асоціацію, процедура її укладання Євросоюзом регулюється положеннями ст. 218 ДФЄС. Відповідно до неї, Рада Євросоюзу на підставі рекомендації Комісії дозволяє розпочати перемовини щодо укладання відповідної міжнародної угоди та призначає представника Союзу в якості керівника переговорної групи Союзу. Рада направляє керівнику групи директиви щодо їх ведення, а також може призначати спеціальний комітет, уповноважений надавати консультації в процесі ведення переговорів. За його пропозицією Рада санкціонує підписання угоди і за потреби – її тимчасове застосування (до набуття чинності). Також за пропозицією представника на перемовинах, Рада ухвалює рішення щодо укладання угоди. Однак прийняття Радою рішення про укладання угоди про асоціацію можливе лише після його схвалення Європейським Парламентом [5].

Серед інституційних інструментів, створених в рамках угод про асоціацію, важливу роль відіграють органи і процедури з врегулювання суперечок між сторонами. Суперечки зачасту стосуються питань тлумачення та імплементації положень угод про асоціацію. Інструменти для вирішення суперечок формально створені в рамках усіх широкомасштабних міжнародних угод про партнерство, партнерство і співробітництво, асоціацію. Універсальної моделі такого механізму не існує. Тому їх вирішення має як схожі, так і відмінні риси. Залежно від того, які елементи цих інструментів переважають – вирішення спорів в Радах асоціацій або співробітництва чи в арбітражах або судах, їх переважну більшість відносять до політичної або до квазісудової моделі. Існують також гібридні моделі, які поєднують політичні і квазісудові елементи. Проте досить складно простежити чіткі тенденції розвитку цих механізмів.

Складається враження, що вибір моделі залежить від волі сторін під час перемовин стосовно підписання угоди про асоціацію [9].

Важливо зазначити, що суттєвий вплив на правову природу угод про асоціацію має практика Суду ЄС. Неодноразово розглядаючи справи щодо угод про асоціацію, Суд ЄС, як вказує І. Березовська, виділив специфічні риси угод про асоціацію: по-перше, часткове поширення дії «спільного доробку» на правовідносини асоціації, що дає змогу забезпечити найтісніший зв'язок між Євросоюзом і його державами-членами та третіми країнами, і, по-друге, визнання можливості прямої дії положень угод про асоціацію та рішень Рад асоціацій, що відповідають загальним критеріям, сформованим Судом ЄС для обґрунтування прямої дії норм права Євросоюзу. На підставі низки рішень, винесених Судом ЄС, відповідні положення угод про асоціацію мають пряму дію в правопорядках держав-членів ЄС, а, отже, фізичні та юридичні особи держав-членів ЄС можуть посилатись на них в національних судах. Таку ж можливість отримують фізичні та юридичні особи асоційованих з ЄС країн, у разі здійснення ними законної діяльності на території Євросоюзу [1, с. 231-232].

Підсумовуючи, зазначимо, що укладання угод про асоціацію є однією з головних форм співпраці Європейського Союзу з третіми країнами. Такі угоди посідають особливе місце в ієрархії міжнародних угод ЄС. Правові засади та зміст асоціації з Євросоюзом визначаються установчими договорами та доповнюються практикою Суду ЄС. Джерелом правовідносин асоціації з ЄС є спеціальні договори про асоціацію, укладені на підставі ст. 217 ДФЄС.

Економічною основою більшості угод про асоціацію з ЄС служить зона вільної торгівлі. Рівень економічної співпраці, визначений положеннями відповідної угоди залежить від мети асоціації ЄС з третьою країною та може варіюватись від класичної торговельної співпраці до глибокої економічної інтеграції у внутрішній ринок ЄС.

Поширення права Євросоюзу та його практики на правопорядки асоційованих країн здійснюється різними способами: 1) включення положень, які є аналогічні з установчими договорами про ЄС; 2) відсилка до правових актів Євросоюзу шляхом інкорпорації «спільного доробку»; 3) гармонізації законодавства асоційованих держав з правом ЄС.

Практика Суду ЄС визнає пряму дію певних положень угод про асоціацію і актів органів асоціації у правопорядку ЄС. Критерії прямої дії визначив Суд ЄС. Проте асоційовані країни самі вирішують, чи визнавати за такими положеннями пряму дію у своїх внутрішніх правопорядках.

Список використаних джерел:

1. Березовська І.А. Угоди про асоціацію в праві Європейського Союзу // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 121 (Частина І). 2014. С. 147-156.
2. Березовська І.А. Угоди про асоціацію в практиці суду ЄС // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 111 (Частина І). 2012. С. 226-232.
3. Волес В., Волес Г. Творення політики в Європейському Союзі / Пер. з англ. Р. Ткачук. Київ: Основи, 2004. 871 с.
4. Грицьких І., Левченко С. Еволюція торговельних відносин ЄС з країнами Середземномор'я (1995-2005 рр.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12982/12-.pdf?>
5. Договір про функціонування Європейського Союзу. Консолідована версія в редакції Лісабонського договору // Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору). Київ: К.І.С., 2010. С. 73-257.
6. Муравйов В.И. Международные организации – специфичные субъекты международного права. Киев: УМК ВО, 1990. 72 с.
7. Муравйов В.І. Екстратериторіальна дія права Європейського Союзу у правопорядках третіх і угоди про асоціацію // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 117 (частина І). 2013. С. 61-73.
8. Муравйов В.І., Березовська І.А. Правові засади функціонування зон вільної торгівлі в практиці Євросоюзу // Український часопис міжнародного права. Київ, 2012. № 3. С. 61-69.
9. Муравйов В. Способи і механізми врегулювання спорів в угодах Європейського Союзу про асоціацію. URL: <https://instzak.com/index.php/journal/article/.../524/543/>
10. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. URL: <https://leksika.com.ua/15920321/legal/asotsiatsiya>

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ТА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ:**

IV Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція

Збірник матеріалів

21 травня 2021 року

Комп'ютерний набір та макетування С.В. Джолос
Обкладинка О.Ю. Вовчок

Підписано до друку 21.05.2021 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Умовн. друк. арк. 10,7.
Вид № 01-21. Тираж 300 прим.

Видавець Вовчок О. Ю.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців.
Серія ДК № 650 від 30.10.2001 р.
Україна, 18006, м. Черкаси, вул. Гоголя, 509, к. 21.
Тел.: 067-77-67-247. E-mail: bookbrama@ukr.net